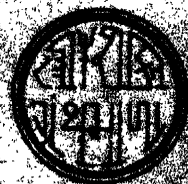
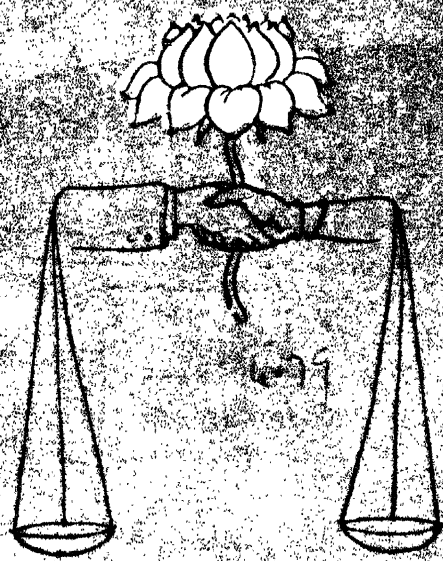

જીયાના પત્રો
કરોયો મંથ લગ્ન

જયાના પત્રા કરો એમય લખા

158

જયાના પત્રો

અથવા

કસોટીમય લગ્ન

લેખક :

શ્રી હિંમતલાલ મ. શાહ

૦-૬-૦

શ્રી સાહિત્ય મંદિર, સુરત.

આવૃત્તિ બીજી
 ઈ. સ. ૧૯૩૬
 સંવત ૧૯૬૨
 ગુજરાતી કોપીમાઈટ-સંગ્રહ
 અમદાવાદ
 ૨૨૧૦૮

ભારી
 સખીઓ
 બહેનો
 પુત્રીઓ
 વહુઓ
 શ્રી કોઈને શ્રી:શક્તિ
 ગ્રંથમાળાનાં પુસ્તકોજ
 ભેટ આપો.
 ~~~~~
 ઇશ્વરલાલ વીમાવાળાનું
 શ્રી:શક્તિ કાર્યાલય
 કેળાપીઠ, મુરત.

સર્વ હક પ્રકાશક સંસ્થાને સ્વાધીન છે.

દેશબંધુ મુદ્રણાલય, કેળાપીઠ, મુરતમાં ઇશ્વરલાલ
 એમ. વીમાવાળાએ છાપ્યું અને ત્યાંથીજ પ્રગટ કર્યું.

પ્રકાશક તરફથી

“કુસોટીમય લગ્ન”ના નામથી સ્ત્રી:શક્તિ પત્રમાં જે લેખમાળા પ્રકટ થઈ હતી તેજ આ જથાના પત્રો. એ લેખમાળા ચાલુ હતી તે વેળા સ્ત્રી:શક્તિના અંકે મેળવવા માટે ખૂબ પડાપડી થતી; અને વાંચકો ઘણી આતુરતાથી રવિવારની રાહ જોયા કરતા. માળા પૂરી થયા કેડે “ચોપડી રૂપે છપાવો” એવી પણ સ્પષ્ટ માંગણી થઈ. અને તે પરથી અમે તેના લેખક શ્રી. હિંમતલાલ મણિલાલ શાહ (અમદાવાદ) પાસે એને આ રૂપમાં છાપવા રજા માંગી. શ્રી શાહે નિષ્કામ ભાવે આજની ગુજરાતજીને ચરણે આ ચોપડી રજુ કરવા અમને પરવાનગી આપી તે માટે અમે એમના ઋણી છીએ.

કુસોટીમય લગ્નમાંના બધા વિચારો દરેકને સંમત કે અનુકૂળ હોય, એમ ન જ બને; પરંતુ સ્ત્રી-પુરૂષનું દાંપત્યજીવન સુખી કરવા માટેની ચર્ચા એમાં ઘણી સરસ રીતે, વ્યાપક રીતે ને જુદા જુદા દૃષ્ટિબિન્દુઓથી કરવામાં

આવી છે એ વિષે બે મત નહિ હોઈ શકે. અને એજ દષ્ટિબિન્દુથી કહી શકાય કે એ વિષયનું આવું પુસ્તક ગુજરાતી ભાષામાં આ એકલુંજ, અને પહેલુંજ છે. લગ્નવયમાં આવેલી બાળા-યુવતિએજ નહિ, પણ પ્રત્યેક સ્ત્રી પુરૂષે આ ચોપડી વાંચીને મનન કરવા યોગ્ય છે, એમ હિમ્મતભરે કહી શકાય. આશા છે કે જેમને આ વાત સમજાય, તેઓ આ ચોપડીનો પ્રચાર કરવામાં મદદ કરી ગુજરાતના ગૃહજીવનમાં સુખસિંચન કરવામાં સહાયભૂત બનશે.

ઈ. વી.

.....

આ બીજી આવૃત્તિમાં કચોચ ફેરફાર કર્યો નથી. હિંદુ લગ્ન અંગેના સરકારી કાયદા બદલાયા છે પરંતુ કુદરતના કાયદા કદિ બદલાતા નથી. અને આ પુસ્તકમાં લેખકે સરકારી કાયદાનો જરાયે વિચાર સંરખ્યો નથી કર્યો. આ તો છે કુદરતી-સમાન હકનું-લગ્ન, કસોટીમય લગ્ન. એટલે એ તો છે સનાતન.

ઈ. વી.

સી:શક્તિ ગ્રંથમાળા

૧૦

જ્યાના પત્રો

તેજ

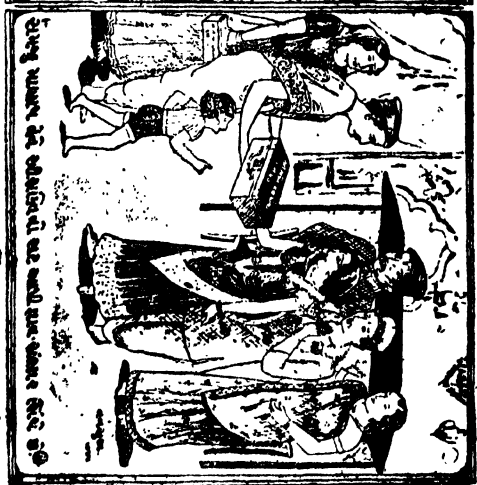
ક સો ટી મ ય લ મ

સતી સાહિય મંદિર, સુરત.

અભાવ આભાવ પાંગલી દાકરીને સમીપાથી ભાઈ છે.

સાધુ આભાવ જેને સમીપાથી ભાઈ ભાઈ સાથે સમીપાથી ભાઈ છે.

શ્રી. ૩૬૧ની કિંમતનાં

૭૦ પુસ્તકોનો સત

શ્રી. ૩૨) માં

ભૂમિકા

[એક ગુજરાતી યુવક જેનો વિવાહ બાલ્ય-વયમાં પોતાની જ જ્ઞાતિની એક કન્યા સાથે કરવામાં આવ્યો હતો, તેના વિચારો જેમ જેમ જ્ઞાન અને ઉંમર વધતી ગઈ તેમ તેમ બદલાતા ગયા; છેવટે લાંડનમાં અભ્યાસાર્થે ગયા પછી તેણે પોતાની સાથે વિવાહિત થએલી બાળા સાથે પત્રવ્યવહાર શરૂ કર્યો અને છેવટે બાલ્યવયમાં થએલા વિવાહને સંમતિ આપવાની અનિચ્છાને લઈને તેમજ પોતાના સુધરેલા વિચારોને અનુસરી ઈચ્છિત લગ્ન પસંદ કરવા માટે તે વિવાહ રાજીખુશીથી રદ કરવાની ઇચ્છા થઈ તે બાબત પત્રવહેવારમાં વ્યક્ત કરી. પરિણામ શું આવ્યું તે પત્રો વાંચવાથી સમજી શકાશે.]

પત્ર પહેલો

લંડન તા. ૧૬-૨-૧૯૩૯

શ્રી જયાલક્ષ્મી,

છેલ્લા અઠવાડિયામાં તારો પત્ર ન આવ્યો. પત્ર ન મળ્યો. એટલે જવાબ લખવાનો હોયજ શાનો ? છતાં પણ આજે આ એક અવનવીન પત્ર લખવો પડ્યો છે. હૃદયે લખવાની ફરજ પાડી છે એટલે નિરૂપાયે લખવોજ રહ્યો.

આજ સુધી મેં તને અનેક સાદા પત્રો લખ્યા અને તારી પાસેથી તેના ઘણા સરળ જવાબો પણ મેળવ્યા. અત્યાર સુધી તો આપણે પત્રવ્યવહાર નિર્દોષ અને સરળ હતો. આજે આ પત્ર હવે એ નિર્દોષતાનો અંત આણે છે અને જોખમદારી અને ફરજનું ભાન કરાવે છે. મારા પત્રનો તું ખુલ્લા હૃદયે નિર્દોષ અને નિષ્પાલસ જવાબ આપીશ એ આશા અને વિશ્વાસે આજે એક ગહન વિષયનો ઉકેલ કરવા આ પત્ર લખવો પડ્યો છે.

પરમ દિવસે મારો જન્મ દિવસ હતો તે તો તને યાદ હશેજ ! જન્મદિવસે મને મારા બાવીસમા વર્ષની જવાબદારીનો ખ્યાલ કરાવ્યો અને તેજ દિશા તરફ મારા નવીન વિચારો દોરાયા. જન્મદિવસની જયંતી ઉજવવાને યદ્યપે હૃદયમાં કાંઈ નવુંજ મંથન શરૂ થયું. વિદ્વાનો, પંડિતો, સગાં અને અંગ્રંધીઓ સર્વ વારંવાર કહાજ કરે છે: ભણો અને ખૂબ જ્ઞાન મેળવો, વિદ્યા મેળવો અને હોંશિયાર થઈ નામ ઉજ્જવળ કરો. પણ મને સમજ પડતી નથી

કે ભણવું પણ ક્યાં સુધી ? દરેક ચીજની અમુક હદ નિર્માણ થએલી હોય છે. પણ જ્ઞાનની કે ભણવાની તો હદ જ હોતી નથી. આખું જીવન ભણવામાં ગુમાવીએ તો પછી તેનો ઉપયોગ કયારે ? ને તે ન થઈ શકે તો પછી વખત ગુમાવવો પણ નિર્થક છે. કહેવતમાં કહ્યું છે કે “એ માણસોએ વૃથા શ્રમ ઉઠાવ્યો છે: એક તો જેણે ધન એકત્ર કર્યું પરંતુ તેને ભોગવ્યું કે દાનમાં આપ્યું નથી તેણે; ખીજો એ, કે જે ભણ્યો છે ખૂબ પણ જેણે ઉપયોગ કર્યો નથી. અનુભવ કર્યો નથી. અનુભવ મેળવ્યો નથી. આવા માણસો સોનાથી અને પુસ્તકોથી લાદેલા ખચ્ચર જેવા છે;” આવા વિચારોથી, આગળ ભણવાના વિચારો મંદ પડ્યા અને ખરું કહું તો ભણવાનો આમ કંટાળો આવ્યા પછી ભણવું એ નિર્થક છે. તું પણ હવે તો જરૂર કંટાળો ગઈ દૃષ્ટિ. પિતા પણ હવે વધુ ભણાવવાનો આગ્રહ કરે તેમ લાગતું નથી. અને દૃષ્ટિત જ્ઞાન પૂરું કરવા માટે આ છેલ્લું જ વર્ષ છે. એટલે આવતા વર્ષે હિંદમાં આવવા ધારું છું.

મારા ધારવા મુજબ હિંદમાં આવતાંની સાથે પ્રથમ પ્રશ્ન લગ્નનો ચર્ચાશે અને માતૃપિતાએ હેતથી જોડી રાખેલા બાલ્યવયના વિવાહને અમલમાં મૂકવા લગ્નની તૈયારીઓ થશે. આ વિષયની કલ્પના ઉત્પન્ન થતાં મેં તેના ઉપર ખૂબ વિચાર કર્યો. સ્વતંત્ર દેશના સ્વતંત્ર વિચારોના અનુભવ હોવાથી દ્રોષ પવિત્ર અને સ્વતંત્ર વિચારને અનુસરવા ઈચ્છા થઈ, અને તે બાબતના કેટલાક ગહન વિષયોમાં તારી સલાહ અને સંમતિની નૈતિક અને કાયદાની દૃષ્ટિએ ખાસ જરૂર જણાય છે. છેલ્લા દશ વાર વર્ષના આપણા દેશના સંસાર અને લગ્નના અનેક અવનવા પ્રસંગોનો અનુભવ સંભારતાં એવા અનિચ્છિત અને વિના સંમતિએ થએલા લગ્નના કંકાસ અને કલહ યાદ કરતાં દિલગીરી ઉત્પન્ન થાય છે. હું એવાં લગ્ન નથી ઇચ્છતો અને એવા સંસારમાં જોડાવું પણ મને

પસંદ નથી.

આ દેશ સ્વતંત્ર હોવા છતાં તેનાં વિલાસી વાતાવરણોમાં પણ મારા પવિત્ર વિચારોના પ્રતાપે પવિત્ર લગ્નમાં જોડાઈ નિર્મળ જીવન જીવવા મારી અભિલાષા છે. આ બધા માટે મારે સૌથી પહેલાં, તારા ઘડી રાખેલા મનોરથોનો ભોગ લેવો પડશે. તારી ઘડી રાખેલી અનેક ઇચ્છાઓનો નાશ કરવો પડશે, એટલે કે તને મારે વિવાહ સંબંધથી દૂરી કરવી પડશે. અને તારે મારી સાથેના વિવાહ સંબંધથી દૂર પડવું પડશે. છતાં પણ સ્નેહી માણસો તરીકેનો આપણો સ્નેહ અને સંબંધ કાયમ રહેશે. તું આ કબુલ કરીશ? માફ જીવન સ્વચ્છ કરવા તું તારી આશાઓ નષ્ટ કરી મારી અંતરઅભિલાષા પૂર્ણ કરીશ? પ્રશ્ન વિકટ તો છે, પણ વિકટ પ્રશ્નને સરળ કરવો હોય, તો આત્મભોગ આપીને સરળ બનાવી શકાય છે. આશા અને સંપૂર્ણ ખાત્રીના મિલને આ માંગણી કરી શકાય છે: અને તે માંગણી સ્વીકારાશે એવી ધારણાથી આ પત્ર લખવાની દિમ્મત કરી છે.

મને વિવાહિત સંબંધમાંથી દૂર કરી તું પોતે પણ દૂરી થઈ શકીશ. તું ભણેલી અને હોંશિયાર હોવાથી, આવા વડીલોએ બાંધેલાં બાંધવ્યવનાં બંધનોને જરૂર ધિક્કારતી હકીકત. તને સાથે સાથે યોગ્ય પતિની પસંદગી કરવાની છૂટ મળશે. તેથીજ આ પત્ર આપણુ બન્નેને લાભદાયી અને કલ્યાણકારી નીવડશે. એટલુંજ નહિ, પણ આ પત્ર એક સંબંધનો નાશ કરી અનેક ગણુ પવિત્ર સંબંધના એક સ્મરણ તરીકે રહેશે.

તારા મનમાં સ્વભાવિક એક પ્રશ્ન ઉત્પન્ન થશે એવી કલ્પના થાય છે; અને તે એ કે હું તારી સાથેનો સંબંધ તોડી કોઈ વિલાયતની વિલાસી સ્ત્રીના પ્રેમમાં પડવાનો છું? અથવા લગ્ન માટે કોઈ અન્ય પંખીડું તૈયાર કર્યું છે કે પછી ઇચ્છિત

પત્ની ન મળે તો કુંવારા રહેવાનો નિશ્ચય કર્યો છે? આ પ્રશ્નોનો અથવા કલ્પનાઓનો હું પહેલેથીજ આ પત્રમાં ખુલાસો લખી નાખું છું કે જેથી તને મારા સંબંધી વિવિધ કલ્પનાઓ કરી સંતોષ કે શોક કરવાનો પ્રસંગ ન આવે.

બ્રહ્મચારીઓની સંખ્યામાં મારા નામનો ઉમેરો કરવા હું ઇચ્છતો નથી. આખી જીંદગી પર્યંત બ્રહ્મચારી રહેવું એ કલ્પનાજ કેવળ નિર્બળ મનુષ્યોની છે. બ્રહ્મચારી એટલે આખી જીંદગી કુંવારાવસ્થામાં ગાળવી. કુંવારી જીંદગી ગાળવી એ નૈતિક તેમજ કુદરતી દષ્ટિએ પણ અન્યાય છે. જે પ્રભુ બ્રહ્મચારીઓથીજ રાજ રહેતા હોય તો જગતમાં સ્ત્રીની ઉત્પત્તિ કરવાની કાંઈજ જરૂર નહોતી. સૌંદર્ય ઉપભોગ માટે ન હોત તો કુદરત એની રચના કરત શું કામ? સ્નેહનાં ઝરણાં કાંઈમાં ભળી જવા માટે ન હોત તો માનવ અંતરમાં કુદરત એને વહાવતજ શું કામ? જે જે કુદરતી છે તે તે સદા પવિત્ર છે. કુદરતે જે જે વસ્તુ એક એકના મિલન માટે ઉત્પન્ન કરી છે તેને જીદા પાડવાનો વિચાર કરવો એ દ્રોહ છે, એ પાપ છે અને તેથીજ હું તે ઇચ્છતો નથી.

વિલાયતની કાંઈ વિલાસી સ્ત્રીના પ્રેમમાં પડવું અથવા તેની સાથે લગ્ન સંબંધથી જોડાવું એ ખરેખર વિલાયતના માણસોને અને વિલાયતમાં રહેનારનેજ પરવડે; જેઓને પ્રભુમાં શ્રદ્ધા નથી, જે ધર્મ અને નીતિમાં સમજતા નથી, પતિધર્મ અને સ્ત્રીધર્મનો જેમને ખ્યાલજ નથી. ફક્ત રંગમાં સફેદ હોય એવી એક અનાય સ્ત્રી સાથે લગ્ન કરવું એ મારે માટે કેવળ અકલ્પનીય છે. એ લગ્ન હોતાં જ નથી, ફક્ત વિષયાદિ મોજશોખના પોષણાર્થે જેમ મનુષ્ય પોતાને મનપસંદ ખોરાક માટે વીંછી પસંદ કરતો હોય તેવીજ રીતે એક જાતની ઇચ્છા પૂર્ણ કરવા ખાતર વીંછીના ભાણા માફક સ્વચ્છંદ જ હોય છે. જેમ આપણે

વીશીનો ખોરાક ન ગમે, અથવા વીશી પસંદ ન આવે તેથી આપણે તેને બદલ્યા કરીએ, તેવીજ રીતે તેઓ પોતે પસંદ કરેલી અને પોતાની ઇચ્છિત સ્ત્રીઓને છૂટી કરી નવી મેળવી શકે છે. પ્રેમ એવી તો કાઈ વસ્તુ તેમના આ કહેવાતા લગ્નમાં હોતીજ નથી. તેઓ જેટલા તેમના પાળેલા કુતરાઓને સ્થાયી આશ્રય આપે છે. તેટલો પણ આશ્રય આ કહેવાતા લગ્નસંબંધથી જોડા-એલી વિલાસની પુતળીરૂપી સ્ત્રીને આપતા નથી. જે ધર્મ, પ્રેમ, લાગણી અને સંબંધ આપણા હિંદમાં છે તેમાંનો અંશપણુ આ સુધરેલા કહેવાતા સ્વતંત્ર દેશમાં નથી હોતો. લગ્નના બદલે કેવળ દંભ, વિપયાભિલાષા અને ટાપટીપ જ રહેલી છે. જે પ્રેમ અને લગ્ન પ્રત્યે મને ધિક્કાર છે તે પ્રેમ અને લગ્નને હું પસંદ કરું એ કલ્પનાજ કેવળ અસહ્ય છે. એટલે વિલાયતના વિલાસી લગ્ન કે પ્રેમમાં જોડાવાની સ્વપ્ને પણ ઇચ્છા કે આશા સંભવિત નથી.

હવે રહ્યું આપણું હિંદુસ્તાન. આપણી જ્ઞાતિ, જાતિ અને ધર્મ. આમાંથીજ લગ્ન સાટે પસંદગી કરવી રહી; અર્થાત પ્રેમ મેળવવાનું હવે આજ સ્થળ રહ્યું. લગ્ન માટે પસંદગી હું તેનીજ કરવા ઇચ્છું છું કે જે આરોગ્ય ભોગવતી હોય, આરોગ્યના નિયમો જાણતી હોય, પવિત્રતા અને કામગીતાની મૂર્તિ હોય, ત્યાગ જેનો સ્વભાવ હોય, સહનશીલતા જેનું વ્રત હોય, અને પ્રેમ જેનું જીવન હોય, તેની હું શોધમાં રહીશ, અને જો તું મને હૃદયથી પરવાનગી આપીશ તો જરૂર તેવા સુખી લગ્નમાં જોડાઈ આનંદમય જીવન જીવવા પ્રયત્ન કરીશ.

સંસારમાં રહીને સ્વર્ગીય જીવન જીવવા માટે સદ્ગુણી સ્ત્રીમાં પ્રેમ, સૌંદર્ય, સ્મિત, વૈભવ, અને શાંતિની ખાસ જરૂર રહેલી છે. એટલે તેના પ્રથમ પગથીઆ રૂપ સ્ત્રીની પસંદગી કરવી જરૂરી

જણાવાથી મેં મારા સ્પષ્ટ વિચારો નિખાલસ હૃદયે આ પત્ર મારફતે લખી જણાવ્યા છે. સત્યલાગે તે સ્વીકારજો, બૂલ લાગે તે ખતાવજો અને જવાબ સત્વર આપજો. પણ બધું નિર્મળ ચિન્તે અને નિખાલસ હૃદયે જરૂર.

પત્ર પૂર્ણ કર્યા પછી પ્રત્યુત્તરની આશા તો સ્વાભાવિક હોયજ.

લી૦ તમારો શાંતિકુમાર

પત્ર બીજો

અમદાવાદ તા. ૧૨-૩-૩૯

શ્રી શાંતિકુમાર,

વિ. આપને તા. ૧-૧-૧૯૩૯નો પત્ર મળ્યો. નાતાલના તહેવારોમાં તમે અનેક જાણવા જેવી વસ્તુઓ જોઈ, તે સર્વ વિગત જાણી છે. વિલાયતના કોકોના ઉત્સાહ અને ઉદ્યમનાં તમે વખાણ કર્યાં તે જાણ્યાં. આપની તમિયત ખુશીમાં છે. તે જાણી આનંદ થયો છે. અત્રે અમે પણ સર્વ ખુશીમાં છીએ. જવાબ લખવામાં ઘણીજ ઢીલ થઈ છે તે બદલ ક્ષમા માંગું છું.

મારા છેલ્લા પત્રમાં લખ્યા મુજબ આપ જાણતા તો હશેજ કે હું સ્કુલનો અભ્યાસ મૂકી દઈ મલિકા મંડળમાં નૈતિક તેમજ વ્યવહારિક જ્ઞાન મેળવવા દાખલ થઈ છું. આજે લગભગ ચાર મહિના થઈ ગયા, તેમાં મને અનેક વિષયો જાણવાના મળ્યા. જે શિક્ષણ હું સ્કુલમાં ન મેળવી શકી, જે શિક્ષણ હું કુટુંબના માણસો પાસેથી ન લઈ શકી, જે શિક્ષણ લગ્ન પછી કદિ નહિ મળવાની ખાત્રી હતી તે શિક્ષણ મેં હુંક મુદતમાં મંડળથી

મેળવ્યું છે તે આપને જણાવતાં મને ધણોજ આનંદ થાય છે.

છેલ્લા ચાર દિવસોમાં અમારા મંડળમાં લગ્નઅંધનનો વિષય ધણોજ ચર્ચાયો. ધણી તીખી મીઠી વાતો થઇ, ધણી અંદર અંદર ચર્ચા થઇ. કેટલીક તો વાતોવાતોમાં ધણી ઉશ્કેરાઇ ગઇ, અને ધણી તો મારા વિચારનેજ મળતી થઇ. સદર ચર્ચા સાંભળવા પછી મારા હૃદયમાં લગ્ન સંગ્રંધી કાંઇક અવનવા વિચારો ઉત્પન્ન થયા, અને તે વિચારો આ પત્ર મારફતે આપની અનુમતિ મેળવવા લખ્યા છે, તે વાંચી વિચારી યોગ્ય સલાહ આપશો એવી આશા છે.

કાગળ લખતાં લખતાં કેણુ જાણે હું લખતાં ભૂલીજ ગઇ ન હોઉં તેમ એક કાગળ લખ્યો, વાંચ્યો, બરાબર ન લાગ્યો અને ફાડી નાંખ્યો. ફરી બીજો લખ્યો, વાંચ્યો અને વિચાર બદલાયા કે આવો કાગળ ન લખાય. ફરી ફાડી નાંખ્યો. ત્રીજો કાગળ લખ્યો, વાંચ્યો અને ધણોજ ભૂલો દેખાઇ, વિચાર કર્યો ને આંખે અંધારાં આવ્યાં. થોડાક વખત શાંત બેઠી, કાગળ ફાડી નાંખ્યો અને લખવાનો વિચાર માંડી વાળ્યો. પણ જીવને કાંઇ જંપ ન વળ્યો, માથું દુખવા માંડ્યું અને ગાંડા જેવી થઈ ગઇ. કેાઇ દુસ્મન સાથે લડવા જવાનું હોય અને જેમ અનેક સામગ્રીઓ ભેગી કરવાની હોય તેમ પત્ર લખવાના ફરી ફરી વિચાર કર્યા અને માંડી વાળ્યા. છેવટે બધી હિંમત એકઠી કરી જેમ લખાય તેમ લખી વાંચ્યા વિનાજ ટપાલમાં શરનામું કરી નાંખી દેવાનો નિશ્ચય કરી આ કાગળ લખ્યો છે; તો ભૂલચૂક સુધારી વાંચશો એવી આશા છે.

હિંદુસ્તાનમાં અને તેમાંય ગુજરાતમાં, હિંદુ અને તેમાંય વણિક કોમમાં જન્મ લેવો એ ખાસ કરીને સ્ત્રીઓ માટે એક વેઠ સમાન છે. જન્મતાંની સાથેજ તેના શિરે શાપ અને શોકનાં મંડાણુ શરૂ થાય છે. પતિને પરમેશ્વર માની તેની સેવાઓ કરી કરી મરતાં સુધી સ્ત્રી ગુલામ કે નોકર સમ ગણાય છે. જન્મતાં

માતપિતા તેને ઉપાધિરૂપ ગણે છે. પરણ્યા પછી પતિ પોતાની સેવા માટે ખરીદેલા પરાધીન પ્રાણી માફક ગણે છે અથવા પોતાના મોજશોખ પુરા કરનાર ચંત્રની માફક ગણે છે. સાસુ તેને રસોઈ-યણુ માફક ગણે છે, નણુંદ નોકર સમ ગણે છે. આ રીતે સુધરેલા સંસારમાં સ્ત્રીઓ પ્રાણીની માફક પૂજ્ય છે. સ્ત્રીઓનું જીવન પારકાની સેવા અને પારકાના ઉપભોગ માટેજ ઘડાયેલું ગણાય છે.

જ્યાં જીવન પોતાનું નથી ત્યાં હક્ક તો હોયજ શાના ? જ્યાં હક નથી ત્યાં સ્વતંત્રતાની કલ્પનાજ ક્યાંથી થાય ! જ્યાં સ્વતંત્રતા જેવું કંઈ છેજ નહિ ત્યાં જીવન જીવવા પુરતુંજ ટકાવી રાખવું પડેને ? જે જીવન સ્વતંત્રપણે ન જીવી શકાય તેને જીવન માનીજ કેમ શકાય ? સ્ત્રીઓનું જીવન તે જીવન નથી, પણ ગુલામીનો અવતાર છે.

યુગયુગ થયા પૃથ્વીના પુરૂષો સ્ત્રીઓને ચિરંતન ગુલામીમાં રાખવાને અવનવી ખટપટો કરતા આવ્યા છે. સ્મૃતિકારોએ સ્ત્રીને માથે પતિને પરમેશ્વર કરીને યાગ્યો, નીતિશાસ્ત્રકારોએ સ્ત્રીને નર્કની ખાણ કહી, ધર્મશાસ્ત્રકારોએ તેને સન્માર્ગે ચાલતા ગરીબ બિચારા પુરૂષોને ચળાવનાર માયા માની, કાયદાએ પતિને પત્નીનો માલિક ઠરાવ્યો. આ જાળ એવી છે કે સ્ત્રીઓ કદ જાતની જાળમાં ફસાઈ છે તે, તે બિચારીઓ પણ જાણતી નથી.

આ બધું તમને લખી જણાવવાનું કારણ એ છે કે માફક શિક્ષણ તેની સામે થવાનું કહે છે. માફક હૃદય આ વાતો માનવાની ચોકખી ના પાડે છે. મન કાંતિ તરફ દોરાય છે અને સ્વતંત્ર જીવન જીવવાની અનેક કલ્પના થાય છે, પણ આખરે તો અમે સ્ત્રીઓજ. અમને બોલવાનોજ જ્યાં અધિકાર નહિ ત્યાં શું થઈ શકે ? ધરની બહાર નીકળવું હોય ત્યારે પતિની પરવાનગી મેળવવી પડે અને બહાર જતાં મુખ ઢાંકવું પડે, મોઢું સંતાડી જગ-

તની લાજ કાઢવી પડે. સ્ત્રીઓ માટે આ ઓછી અધમ દશા છે ? અખળાઓ ખીળું શું કરી શકે ? બહુ તો પોતે સ્વતંત્રતા ભોગવવા પ્રયત્ન કરે અને પ્રયત્નમાં નિષ્ફળ નીવડે તો રૂદ્ધનના આંસુ માર્ગે જીવનને વહાવી દે. આ સ્થિતિ જાણ્યા છતાં પણ તે સ્થિતિમાં પડવું અને જીવંત શરીર તેમજ હૃદયનો માલિક ખીળનને યનાવી તેની જીવનભર સેવા કરવા પતંત્રતાના પીંજરામાં પુરાવું એ ખરેખર મારે માટે વિષમ સ્થિતિ છે. એટલે કે વડી-લોએ બાલ્યવયમાં આપણા બંને વચ્ચે આપણી અણસમજમાં જોડેલો વિવાહ સંબંધ આપણ બંનેની સહમતિએ રદ કરવો, અને મારે તમને સ્વતંત્રતા અર્પી ગમે તે અન્ય જાણના માલિક થવાની છૂટ આપવી અને તમારે મને સ્વતંત્ર ને છૂટી કરવી.

જો કે આપણે જ્યાં સુધી લગ્ન સંબંધથી જોડાયાં નથી, ત્યાં સુધી આપણે બંને સૌ સૌના વિચાર પ્રમાણે વર્તવા સમર્થ છીએ; છતાં પણ વિવેક જો શોભા ગણાતી હોય તો નીતિ અને ન્યાયની ખાતર આપની સંમતિની રાહ જોવામાં મને ખાસ કાંઈ વાંધો નથી. આપ અત્યારે સ્વતંત્ર દેશમાં છો અને સુધારાના વિચારક છો એટલે મને સંપૂર્ણ ખાતરી છે કે આપ જરૂર આ મારી અદ્ય માંગણી કબુલ કરશો.

હિંદુ સમાજમાં સ્ત્રીઓના ત્રાસની વીતક કથાઓ બહુ લાંબી છે. લખતાં ખુટે તેમ નથી. છતાં પણ સાંભળવાની કે વાંચવાની ઉદારતા હશે તો લખતીજ રહીશ. પુરૂષ પ્રેમ અને લગ્નનાં વખાણુ ફક્ત સ્વાર્થ પૂરતાંજ કરે છે. પ્રેમ એ પુરૂષોની જીંદગીનો એક પ્રશ્ન છે, જ્યારે સ્ત્રીઓનો તો તે આખો ઇતિહાસ છે. પુરૂષના જીવનમાં પ્રેમ એક નોખી વસ્તુ છે, જ્યારે સ્ત્રીનું તો તે તમામ અસ્તિત્વ છે. આમ પ્રેમની વ્યાખ્યા તો ઘણી વિશાળ અને ન્યાયી છે. પણ જ્યાં સ્વાર્થ પ્રેમની સામે નડતો હોય ત્યાં દોષ કેને દેવો ?

ક્યાં તો પુરૂષો પોતાના સ્વાર્થનું અલિદાન આપી સમવૃત્તિ રાખતાં શીખે કે સ્ત્રીઓ પોતાનું જીવન ક્ષણિક મોજશોખને વશ કરી પુરૂષોની ગુલામીનો સ્વીકાર કરે. બાકી સાચો પ્રેમ કદિ સ્વાર્થ સાથે જોડાઈ શકે નહિ. તેમજ સ્વતંત્રતા અને ગુલામગીરીનો સંબંધ કદિ જોડાઈ શકે નહિ. લખવાનું ઘણું બાકી છે. પણ ચિત્ત અસ્વસ્થ છે તો આટલેથીજ સંતોષ માનજો. ફરી આપનો જવાબ મળ્યા પછી પુરૂષોનાં પરાક્રમોનો ઇતિહાસ બેગો કરી આપને લખી જણાવીશ. અને જ્યાં સુધી મને ખાતરી નહિ થાય કે પુરૂષો સ્વાર્થી નથી પણ નિર્દોષ પ્રેમી છે, ગુલામીપ્રિય નથી પણ સ્વતંત્રતા પ્રિય છે, ત્યાં સુધી લગ્ન સંબંધનો વિચાર સુદ્ધાં પણ કરીશ નહિ, બધે પછી મારી ગણતરી સરસ્વતી સાથે થાય.

ક્ષણિક મોજશોખ ખાતર, સ્વાર્થમય પ્રેમ ખાતર જીવનનું અલિદાન આપવું, સ્વતંત્રતા ગુમાવવી, તેના કરતાં ભક્તિમય જીવન ગાળવું એ હમ્મર દરજ્જે સાફ છે. પત્ર અસ્વસ્થ ચિત્તે લખેલો છે. તો એમાં ઉપેક્ષા અને અસ્નેહ દેખાય તો ક્ષમા કરજો. હાલ એજ.

લી.

જયાલક્ષ્મીના પ્રણામ

પત્ર ત્રીજો

લંડન તા. ૫-૪-૧૯૩૯

શ્રી જયાલક્ષ્મી,

ચિ. તારો તા. ૧૨-૩-૩૯નો પત્ર મળ્યો. વાંચી અન્નયમ થયો. શિકારી હરણનો શિકાર કરે તે પહેલાં પોતેજ સિંહનો શિકાર

થઈ જાય અને આશ્ચર્ય સાથે અજાણી પામે તેવીજ ભારી સ્થિતિ થઈ. પત્ર વાંચી અચંબો થયો.

છેલ્લાં એ અઠવાડિયાંથી દર મેઘસે મારા તા. ૧૬-૨-૩૯ના પત્રનો તારા તરફથી જવામ મેળવવાની આશામાં હતો. પણ “મનુષ્ય ધારે છે કાંઈ...” એ કહેવતને અનુસરીને જવામ મેળવવાની આશા તો દૂર રહી, પણ જે પ્રશ્નનો હું તારી પાસે જવામ માંગતો હતો તેજ પ્રશ્નનો મારે તને પહેલો જવામ આપવો પડશે. ખેર, જવામ તો હું આપીશ. પણ મને સમજ નથી પડતી કે મારો તા. ૧૬-૨-૩૯નો પત્ર મોડામાં મોડો તા. ૯-૩-૩૯ના રોજ મળવો જોઈએ. છતાં તારા તા. ૧૨-૩-૩૯ના કાગળમાં તારા લખાણ ઉપરથી એમ સ્પષ્ટ દેખાય છે કે તે કાગળ તને મળ્યો નથી.

પહેલો પ્રશ્ન તો એ થાય છે કે એ પત્ર ગયો ક્યાં? તને કેમ ન મળ્યો? કલ્પનાના અનેક તરંગો દોડાવવાથી ત્રણ મુદ્દા ઉત્પન્ન થાય છે: (૧) પત્ર તારા મકાનમાં આવ્યો હોય અને મશ્કરી ખાતર જાણી જોઈને કે અજાણતાં, કાંઈએ વાંચ્યો હોય, લીધો હોય અથવા દગાવી રાખી નાશ કર્યો હોય કે તને ન મળવા દઈ ગુપ્ત રીતે રાખી મૂક્યો હોય; (૨) પત્ર તને મળ્યો હોય અને તેજ જાણીજોઈને ન મળ્યા જેવો ડોળ કરી દગાવી રાખ્યો હોય અને જે પ્રશ્નનો ખુલાસો મેં તારી પાસે માંગ્યો છે તેનો ખુલાસો મારીજ પાસે માંગવાની યુક્તિ રચાઈ હોય. (૩) દપાલ ખાતાની સામે હંમેશની જ ફરિયાદ છે કે પુરૂષો કરતાં સ્ત્રીઓના શરનામાવાળા કાગળો ગુમ થાય છે અથવા વિશેષ પ્રમાણમાં ગેરવલ્લે જાય છે. ત્રણેમાંથી કઈ રીતે કાગળ ગુમ થયો છે તે અહીં બેઠાં બેઠાં નક્કી કરવું મુશ્કેલ છે. અને તેથીજ તે શોધી કાઢવાનું કામ હું તનેજ સોંપું છું. તું ચોક્કસ આ કાર્ય પૂર્ણ કરી વળતી દપાલે ચોરને શોધી આપીશ. મને તો દૃઢ આશા છે કે ચોરને

શોધનાર પોતેજ કદાચ ચોર ન હોય, અથવા આ પત્ર મળ્યા પહેલાં તે પત્ર તને મળી ગયો પણ હોય. ખુલાસો લખજે.

હવે તારા પત્રનો જવાબ લખું છું. મહિલા મંડળમાં તું નોડાઈ તે હું જાણું છું. પણ તારું મહિલા મંડળ આટલું બધું ખીકણ અને અજ્ઞાન છે તે તો મેં આજેજ તારા પત્રના લખાણ ઉપરથી જાણ્યું. પત્ર તો તેં સારો લખ્યો છે. ભાષા સુંદર છે. ઘણી મહેનતે પણ તેં આટલો લાંબો પત્ર લખી હૃદયભાવ જણાવ્યા છે, જે ખરેખર પ્રશંસનીય છે. પણ તારા વિચારોમાં અશ્રદ્ધા જણાય છે તેમજ ઉદ્ધમનો પણ અભાવ જણાય છે.

હિંદુ સંસારમાં સ્ત્રીઓનું જે સ્થાન તું હલકું ગણે છે તે માની લઈએ. પણ તેનું કારણ શું છે તે તેં શોધ્યું જણાતું નથી. જે પ્રથમથીજ સ્ત્રીઓ અભણ ન રહી હોત તો તેનું આ પરિણામ આજે ન હોત. જેટલા પ્રમાણમાં જ્ઞાન ઓછું તેટલા પ્રમાણમાં સ્વતંત્રતા ઓછી હોય એ સ્વાભાવિક છે. હિંદુ સંસારમાં સ્ત્રી તરીકે જન્મવું તે વેડ સમાન છે એ સાચું નથી. કેટલાક દાખલામાં કદાચ હશે. પરંતુ હિંદુ સંસારમાં સ્ત્રીઓએ અભણ રહેવું એજ સ્ત્રીઓ અને પુરૂષો બન્ને માટે વેડ સમાન છે; અને તેને દૂર કરવા માટે તમારા જેવા ભણેલાંઓએ તો દાખલો બેસાડવા ખાતર અને ભવિષ્યની બહેનોને સરળ માર્ગ કરી આપવા ખાતર બલિદાન આપવું જોઈએ. અર્થાત પરણીને સુખી થવા અને સુખી કરવાના દરેક પ્રયત્નોને અમલમાં મૂકીને પુરૂષોને તેનો દાખલો બેતા કરવા અને સ્ત્રીઓને અનુકરણ કરતાં શીખવવું જોઈએ. તેને બદલે તમે બીરૂતા દાખવી છે.

પતિએ સ્ત્રીઓને બહુધા માન આપતા નથી, સુખ આપતા નથી, સ્વતંત્રતા આપતા નથી માટે પરણવું નહિ. શું આથી પુરૂષો સુધરી જશે? પુરૂષો બધી સત્તા અને સ્વતંત્રતા સ્ત્રીઓને

આપી દેશે ? બીજી સ્ત્રીઓ તમારૂં અનુકરણ કરશે ? કદિ નહિ.

ખરે ભાર્ગ એ છે કે દુઃખ જોધને ડરી જવું ન જોઈએ. ભણતાં આવડતું ન હોય એટલે નિશાળે નહિ જતાં ઘરમાં બેસી રહેવું જોઈએ એમ નહિ, પણ નિશાળે જવું જોઈએ. પડી જવાતું હોય એટલે ચાલતાં ન શીખવું જોઈએ એમ નહિ, પણ પડતાં પડતાં પણ ચાલતાં શીખવું જોઈએ. એ પ્રમાણે જે જે વસ્તુ આપણને દેખીતી રીતે અધરી લાગતી હોય તેને છોડી નહિ દેતાં ઉદ્ધમ કરી તેને વળગતાં જ રહેવું જોઈએ.

જેમ વરસાદથી ખચવા માટે આકાશને વોટરપ્રુફ કપડું ઓઢાડી શકાતું નથી. પણ આપણા માથા પરજ છત્રી રાખવી પડે છે. કાંટાથી રક્ષણ કરવાને જેમ આખી પૃથ્વીને ચામડે મઢી દેવાતી નથી પણ આપણા પગે જોડા પહેરવા પડે છે, ચોરથી દ્રવ્યનું રક્ષણ કરવાને માટે જેમ આપણે ચોરને તીજેરીમાં પુરી રાખતા નથી પણ દ્રવ્યને જ પુરી રાખવું પડે છે; તેમ પતિની પરતંત્રતાથી ખચવા માટે લગ્ન બંધ કરી શકાય નહિ, પણ આપણે જ આપણા સદ્ગુણથી પતિ પાસેથી સ્વતંત્રતા મેળવવી જોઈએ. પારકાનો જ ક્રૂર વાંક કાઢીને ઘરમાં બેસી રહીએ એ કેવળ અજ્ઞાન છે. બીજાના અવગુણ શોધી તેને દૂર કરવાનો વ્યવસ્થિત ભાર્ગ છોડી દધ નાસી જવું એ શું ભણેલાઓનું કર્તવ્ય છે ?

વિધિથી ડરનાર અને શુભાશુભ પરિણામના વિચારમાં ગરકાવ થનાર શરૂઆતમાં નિરાશા અનુભવી આખરે નિષ્ફળતા અને શોકના ભાગીદાર થાય છે. પૂર્ણ દૃષ્ટિથી પ્રયત્ન કરી નિશ્ચય અને આત્મશ્રદ્ધા સાથે ભાવમય આશામાં આગળ ધાયા ગયેજ દાઢ પણ કામમાં વિનય મળે છે. પરાજ્યની બીકે પ્રયત્ન છોડી દેવો, ઉત્સાહ મૂકી દેવો એ બધાં આગસતાં ચિન્હ છે.

વિવાહ સંબંધથી છૂટા થવ માટે તારા કરતાં હું અનેક

મણે અધીરો છું અને તેની ખાત્રી માટે મેં સૌથી પહેલાં કામળ લખ્યો છે, તે વાંચતાં સમજશે. છતાં પણ જો ફક્ત તું આ તારા વિચારનેજ વળગી રહેવા માંગતી હોય તો ત્યાં સુધી હું તને છુટી નહિ કરી શકું. તારા વિચારો સુધરશે અને ત્યારે તું કણ્ઠ કરીશ કે મારા વિચારો ખરા છે, લગ્ન આદરણીય છે, ત્યારે જરૂર હું તને સ્વતંત્ર કરીશ. તે તારા પત્રમાં પુરૂષોને અને પ્રેમને પણાજ તીવ્ર શબ્દોમાં ઠપકા રૂપે ચીતર્યા છે એટલે તેનો તો જવાબ આપવોજ રહ્યો. પુરૂષોને તું ધિક્કારે છે પણ પુરૂષોજ સ્ત્રીનું જીવન છે. પુરૂષો વિના સ્ત્રીઓનો ઉદ્ધાર નથી. પુરૂષ વિના સ્ત્રીનો સંસાર સુનો છે. પુરુષવિના સ્ત્રીનું જીવન કંટકમય છે. પુરૂષોમાંજ સ્ત્રીની ઉન્નતિ સમાએલી છે. જીવનને ઉજ્જવળ બનાવવું, આનંદમય સંસારનો અનુભવ કરવો, પ્રેમમય જીવન જીવવું એ બધું એકલી સ્ત્રીઓથી કે પુરૂષોથી બની શકતું નથી. દંપતીજીવનજ બધું કરી શકે છે. પુરૂષોની કહેવાતી બીકે કે ત્રાસે સ્ત્રીઓએ ડરી જવું અને આખી જીંદગી કૌમાર્યવ્રતમાં રહેવું એ નિર્મળતાની ચોકખી નિશાની છે. એકાંતમાં રહેવું કે એકાંત જીવન ગુમ્ફરવું એનું નામ સ્વતંત્રતા નથી, તેમ પરતંત્રતાની બીકે બી જઈ નાસી જવું એ પણ સ્વતંત્રતા નથી. પુરૂષોને ગમે તેટલા હલકા સાંભળ્યા હોય, વાંચ્યા હોય, અનુભવે જોયા હોય, છતાં પણ એક વાત ચોક્કસ છે કે પુરૂષ એજ સ્ત્રીનો પતિ છે, સ્ત્રી કદિ પણ પુરૂષની પતિ થવાની નથી. તો પછી પુરૂષથી દૂર ભાગવું એનું નામ સ્વતંત્રતા નથી, પણ પુરૂષની સાથે જીવન જોડી સ્વતંત્રતા શું ચીજ છે તે પુરૂષને સમજાવી તે મેળવવી તેનું નામ બહાદુરી છે, તેનું નામ ખરી સ્વતંત્રતા છે. બાકી પુરૂષો આવા છે, તેવા છે, એમ કહેવાથી પુરૂષો તમને સ્વતંત્રતા આપી દે એ અકલ્પ્ય છે.

તમે લખો છો કે પુરૂષો સ્વાર્થી છે અને તે હું માની લઉં

હું કે સ્વાર્થી હશેજ અને તે જરૂર છે. સંસારજ સ્વાર્થમય છે. સ્વાર્થ વિના સંસાર શક્ય નથી. સ્વાર્થ વિના જગતમાં રહી શકાયજ નહિ. પણ તે પણ સ્વાર્થ તો રહેશેજ છે. નાનીથી મોટી દરેક વસ્તુ પાછળ સ્વાર્થ તો રહેશેજ છે. કાગળ લખવામાં પણ સ્વાર્થ સમાએશે છે. ખેલવામાં, ચાલવામાં, પીવામાં, ખાવામાં, દરેકમાં સ્વાર્થ તો રહેશેજ છે. સ્વાર્થ સિવાયની કોઈ વસ્તુજ નથી. અલખત, સ્વાર્થ એવો હોવો જોઈએ કે જે બીજાને નુકસાનકર્તા ન હોય. સ્વાર્થના પડછાયા નીચે કોઈનું પણ અનિષ્ટ ન થવું જોઈએ.

બાકી જગત છે ત્યાં સ્વાર્થ છે, અને સ્વાર્થ છે ત્યાંજ પરમાર્થ પણ રહેશે છે; એટલે સ્વાર્થી પુરુષોજ હોય છે એવું કાંઈ નથી. સ્ત્રીમાં પણ સ્વાર્થ સમાએશે છે. જ્યાં સુધી સંસારમાં રહેલા છે ત્યાં સુધી સ્વાર્થનો અંશ તો રહેવાનોજ. પણ પરમાર્થના હિત-આરથી સ્વાર્થ અને તેટલો બોલો કરવો એ સંભવિત છે. બાકી પુરુષો સ્વાર્થી છે અને સ્ત્રીઓ પરમાર્થી છે એ તો કેવળ અહંકાર છે.

“પુરુષોએ પ્રેમનાં વખાણુ ફક્ત પોતાના સ્વાર્થ પૂરતાંજ કર્યાં છે.” એ તમારો આક્ષેપ બીલકુલ અક્ષમ્ય છે. પ્રેમ અને સ્વાર્થ એ બે શબ્દોજ એક એકના વિરોધી છે. જ્યાં સાચો પ્રેમ હોય છે ત્યાં સ્વાર્થને સ્થાનજ હોતું નથી. જ્યાં સ્વાર્થ હોય ત્યાં સાચો પ્રેમ ટકી શકતોજ નથી. પ્રેમ સેવાનો માર્ગ બતાવે છે, ગુણમીનો નહિ. પ્રેમ નમ્ર બતાવે છે, દીન નહિ. પ્રેમ સહનશીલ બતાવે છે, અધીર નહિ. પ્રેમ રસપાન કરે છે, રસભંગ નહિ.

દંપતી જીવન પણ પ્રેમ જીવન છે. પ્રેમજ તેનો આધાર છે. પ્રેમ પોતાની ચિંતા ભૂલી જાય છે ને પ્રિયજનની ખાતર હોમાર્થ જવામાં જીવનસાક્રિય સમજે છે. પ્રેમ અજાણમાં થએલા ગંભીર અપરાધો-ઝેરો પી જાય છે. પરંતુ ધરાદાપૂર્વક થએલી સાધારણ ભૂલોને સહન કરી શકતો નથી. પ્રેમ પ્રભાતના કિરણની માફક જેના

પર પડે છે તેને જ્યોતિર્મય બનાવે છે, ગંગાજળની પેઠે પવિત્રતા અર્પે છે. દેવતાના વરદાન સમ એ પ્રેમ જેના ઉપર વરસે છે તેનું નસીબજ ફરી જાય છે. પ્રેમ શાંત, સ્થિર અને આનંદમય છે. કેમકે તે સ્વાર્થત્યાગનું રૂપાંતર છે. દુનિયાના તંત્રમાં હજારો ફેરફાર થયા છે, થાય છે અને થશે. માત્ર એક વાત અમર રહેવાની. સ્ત્રી, પુરુષ અને પ્રેમ. આખી દુનિયામાં દરેકે દરેક માણસ એક ખીજનાં ગળાં કાપવા તૈયાર થાય ત્યારે પણ પ્રેમનાં આંસુ તો હાજર હશેજ. આમ પ્રેમનો અર્થ ધણો સીધો અને સરળ છે.

હું ધારું છું કે તું જરૂર સમજી હશેજ કે પ્રેમ તો નિર્મળ છે, નિઃસ્વાર્થી છે. પ્રેમ અને સ્વાર્થને હજારો ગાઉનું છેદું છે અને જ્યારે એ પ્રેમનું પુરું બાન થશે ત્યારે જીવન કાંઈ અ-ભૌકિક લાગશે.

પત્ર ધાર્યા કરતાં ધણોજ લાંબો થઈ ગયો છે. એટલે કદાચ વાંચતાં કંટાળી જાઓ એ ખીકે હાલ તો આટલેથીજ આ પત્ર પૂર્ણ કરું છું. વિશેષ તારા જવાબ પછી.

આશા રાખું છું કે આ પત્ર તારા વિચારો બદલવા સમર્થ નીવડશે અને પૂણીહુતિમાં પ્રેમભાવે કથેલું કથન પ્રેમભાવે ઝીલાશે એ ધૃષ્ટિ સાથે વિરમું છું. હાત્ર એજ. હું પુરુષ અને રહેજો ખુશીમાં.

લી. તમારો

શાંતિકુમાર

પ્રથમ અધ્યાય

અમદાવાદ તા. ૨૬-૪-૧૯૩૯

શ્રી સાંતિકુમાર,

વિ. આપનો તા. ૧૬-૨-૩૯નો કાગળ મળ્યો હતો તે પછીનો આપણો પત્રવહેવાર ચાલુ છે અને તે પત્રના બધા વિષયો ચર્ચાઈ ગયા છે. એટલે તે પત્રનો ઉત્તર આપવાની કંઈ જરૂર જણાતી નથી. મારા તારીખ ૧૨-૩-૩૯ના પત્રનો જવાબ આપના તા. ૫-૪-૩૯ના કાગળથી મળ્યો છે તેનો જવાબ નીચે મુજબ જાણી લેશો.

આપના કામગીરીના પહેલા ત્રણ પેરેગ્રાફ આપનો કાગળ ન મળવાના સંબંધમાં લખાએલા છે. જ્યારે તે કાગળ મને મળી ગયો છે તે શરૂઆતમાં લખેલું છે. એટલે તેનો જવાબ આપવો જરૂરી નથી; તેમજ તે બાબતનું લખાણ અસ્થાને છે એટલે લખી શકતી નથી.

અમારા મહિલા મંડળને આપે એ મોટાં વિશેષણ “બીકલુ ને અજ્ઞાન”નાં આખ્યાં છે તે ખરેખર ઘણાંજ ઓછાં છે. મહિલા મંડળને જો કોઈ સ્ત્રીએ વિશેષણ આપ્યા હોત તો દુઃખ પણ થાત અને સચોટ જવાબ પણ આપત. પણ મહિલા મંડળ તો શરૂઆતથીજ પુરૂષો તરફથી અનેક વિશેષણો મેળવવાને બાગ્યશાળી નીવડ્યું છે. કારણ એકજ છે કે મહિલા મંડળ પુરૂષોને તેના અસત્ત્વ સ્વરૂપમાં બહાર લાવે છે અને પુરૂષોના યુગ યુગથી ચાલતા આવતા દુર્ગુણો સામે બંડ ઉઠાવવાનું સ્ત્રીઓને સમજાવે છે, એટલે એ સ્વાભાવિક છે કે પુરૂષો મહિલા મંડળને વિશેષણો જરૂર આપ્યાજ કરવાના અને અમે તેને સહર્ષ સ્વીકારવાના.

આવાં અનેક વિશેષણોથી ભરપૂર આપનો ચાર પાનાંનો પત્ર કુદરતી રીતે ચાર પાનાંનો જવાબ માંગે છે અને ઘણાં વર્ષોથી

ભરી રાખેલો હૃદયનો ઉભરો ખાલી કરવાની તક આપે છે એટલે મારે એ તક વધાવી લેવીજ રહી.

આપ લખો છો કે “હિંદુ સંસારમાં સ્ત્રીઓનું સ્થાન હલકું છે તેનું કારણ સ્ત્રીઓની અભણતા છે. અને જેટલા પ્રમાણમાં અભણ તેટલા પ્રમાણમાં તે પરતંત્રતા બોમવે તે સ્વાભાવિક છે.” હું નહોતી ધારતી કે સુધરેલા દેશમાં રહેવા છતાં તમે હજી સુધયી વગરના રહ્યા હશે. પણ આજ એ મારી ધારણા ખોટી પડી છે. ૧મ પણ હજી જૂના વિચારવાળા છો. સ્ત્રીઓની અભણતાને તમે આગળ ધરો છો તે વાત કેટલેક અંશે સાચી છે. પણ સ્ત્રીઓ અભણ શાથી રહી તે તમે શોધ્યું છે ? સ્ત્રીઓને અભણ રાખનાર કોણ એ તમે તપાસ્યું છે ? અભણતાનું મુખ્ય કારણ શું તેનો કદિ વિચાર કર્યો છે ? જન્મથીજ સ્ત્રીઓને પરતંત્ર રાખનાર કોણ ? પરતંત્રતામાં જ્ઞાનનું શિક્ષણ કેવું ? સ્ત્રીઓને જન્મથીજ પરતંત્ર રાખનાર પુરૂષો પોતેજ સ્ત્રીઓની અભણતા અને અજ્ઞાન માટે જવાબદાર નથી ? સિંહણને પીંજરામાં પુર્યા પછી તેને કહેવું કે તારામાં બળ હોય તો બતાવ; ને બળ ન બતાવી શકે તો હંમેશને માટે પિંજરમાં પૂરાઈ રહે. આ ન્યાય છે ?

તેવીજ રીતે સ્ત્રીઓથી પૂછ્યા સિવાય બહાર ન જવાય, ઉંમર લાયક થઈ માટે વધુ અભ્યાસ ન થાય ! અમે કહીએ તેટલુંજ બણાય, અમારા મનનું ધાર્યું થાય, બણાવવું હોય ત્યાં સુધીજ બણાવીએ, ઘરમાં પૂરી રાખવી હોય તો મરજી ફાવે ત્યાં સુધી પૂરી રાખીએ અને પછી પૂછીએ કે તમે કેમ અભણ રહ્યા, એ શું નીતિ છે ? મજબૂર દારૂ પીવા દોડે તે અનીતિ નથી. પણ એને દારૂ પીતો કરી મૂકનાર શેઠજ દારૂડીઓ અથવા કલાલ કહેવાય; તેજ પ્રમાણે સ્ત્રીઓ અભણ છે છતાં તેને સ્વતંત્રતા આપવી એ અનીતિ નથી. પણ સ્ત્રીઓને અભણ રાખી તેના ઉપર હુકમ ચલાવી પરતંત્ર રાખવી

એ અનીતિ છે. મનુષ્ય પોતે જ્ઞાની થાય તે શું અજ્ઞાની, અભણ ઉપર હુકમ ચલાવવા માટે ? ખરું જ્ઞાન અને ખરું ભણતર તો એ છે કે પોતે ભણેલા અને અભણ બન્ને ઉપર સમદષ્ટિ રાખે, સરખી સ્વતંત્રતા આપે અને સરખા મનુષ્ય તરીકે ગણે. એટલું જ નહિ પણ અભણને જ્ઞાન આપવું એ ભણેલાઓનું કર્તવ્ય છે. અભણ માણસો ઉપર ઘૃણા કરવી એનું નામ જ્ઞાન નથી, જ્ઞાનનું અજીરણ છે.

વિવાહિત સંબંધથી છૂટા થતાં પહેલાં તમે મારા આ વિચાર ન ફેરવો. અથવા ફેરવી શકવાનું ન કળુલ કરો ત્યાં સુધી હું છૂટી થવાનું મુક્તવી રાખીશ. અને જ્યાં સુધી હું છૂટી નહિ થાઉં ત્યાં સુધી તમે પણ મારાથી છૂટા થવાની ઇચ્છા રાખો છો તે પણ અસાધ્ય છે એમ માનજો.

પુરૂષોના કહેવાતા આ સંસારમાં સ્ત્રી એ ધરની ગુલામઠી અને ચાકરડી મનાય છે. જેને ધરના ઉળસવાળા ભાગમાં આવવાની કે ઉઘાડા મોંએ ઉચ્ચ સ્વરે બોલવાની પણ સમાજ મનાઇ કરે છે, જે વયે સુધરેલા દેશો-યુરોપ અમેરિકામાં બાળાઓ શાળામાં કલ્પેલ કરતી હોય છે, કસરત દ્વારા તેમનાં શરીર સુદૃઢ કરતી હોય છે તે વયે હિંદુ સ્ત્રી બાળકોની જનેતા બની હોય છે અને બીમારીમાં સડતી હોય છે. સ્ત્રીઓ માટે લજ્જા એ ઇચ્છનીય સદ્ગુણ છે. પણ બેહદ નિરાધારી અને બેસુમાર પરાધીનતા એ સ્ત્રી અને પુરૂષ બન્નેનાં મહાપાતક છે.

સ્ત્રીની પસંદગી કરતી વખતે પુરૂષો સ્ત્રીનું આરોગ્ય તપાસે, સૌંદર્ય જુએ, કેળવણીની પરીક્ષા લે; પણ સ્ત્રીનું જીવન ખરીબા પછી અને તેની સાથે આખી જીંદગી ગુજરવાની હોવા છતાં પુરૂષોએ કદિ સ્ત્રીનું આરોગ્ય, સૌંદર્ય અને કેળવણી જરૂરી રહે, કાયમ રહે તેની તપાસ કરી છે ? કદિય પ્રયત્ન કર્યો છે ? આરોગ્ય

વધારવાનું તો બાબુએ રહ્યું પણ આરોગ્ય સચવાય તે ઉપર પણ કદિ ધ્યાન આપ્યું છે? સૌંદર્યના શોખીનોએ કદિ સૌંદર્ય વધારવા પ્રયત્ન કર્યો છે? કેળવણીના ઉત્સાહીઓએ કદિ કેળવણી વધારવા પુસ્તકો અને છાપાંઓ વાંચવા આપ્યાં છે? વાંચવાનો ટાઇમ પણ કદિ આપ્યો છે? પુરૂષોએ કદિ પોતાની સ્ત્રીને સ્વતંત્રતા આપી છે? ફક્ત આપ્યું છે પુરૂષોએ, સેવા બળવવાનું, હુકમોને અનુસરવાનું, રસોઈ ને ધરકામ કરવાનું; ધરમાંજ રહેવાનું, માસિક અથવા વાર્ષિક માર, ગાળ કે તકરાર કરવાનું. આથી પુરૂષોએ કાંઈ વિશેષ આપ્યું નથી. લગ્ન થયાં પહેલાં સ્ત્રીનું બદન, અવયવો, સૌંદર્ય અને જે ઉત્સાહ હોય છે તે લગ્ન પછીનાં બે ચાર વર્ષમાંજ બદલાઈ જાય છે. પરણતી વખતની પુષ્ટ, ખીંચેલા પુષ્પ સમાન કન્યા પાંચ વર્ષમાં રોગીણી અને મુડદાલ સરખી બની જાય છે.

સ્ત્રી જાતિનો સ્વભાવ સહનશીલ હોવાથી અનેક વ્યાધિઓ થઈ ક્ષયનું સ્વરૂપ પકડે ત્યાં સુધી તે કષ્ટ પ્રકટ કરતી નથી. કેટલીક નાણુક સ્ત્રીનું શરીર પુરૂષોની મૂર્ખતાને લઈનેજ નાશ પામે છે.

ગુલાબ અને કાંટાઓમાં 'કેટલું' બધું અંતર છે? જે કે તે બન્ને એકજ રોપામાંથી ઉછરેલાં છે. અને બન્ને એકજ કામને માટે અને ઉત્પાદક રોપાના જીવનને સંપૂર્ણ બનાવવા માટે નિર્માયાં છે. એકજ પ્રભુએ બન્ને સરજેલાં છે. અને બન્ને એકજ રચનામાં સાફ તેમજ માફું ફળ છે, છતાં ગુલાબ પોતાની ખુશબોથી મગજ-તર કરે છે ત્યારે કાંટાઓ દારૂ દુઃખ આપે છે. તેજ પ્રમાણે પુરૂષ અને સ્ત્રીમાં 'કેટલું' બધું અંતર છે? બન્ને માતાના ઉદર-માંથી જન્મેલાં છે અને બન્નેને એકજ ધ્યેયને માટે માતા પિતાએ જીવનને સંપૂર્ણ બનાવવા એકજ જાતના ખોરાકથી ઉછેરી મોટાં કર્યાં છે. એકજ પ્રભુએ બન્નેને સાથે અને સરખા રહેવા માટે સરજેલાં છે. ગુલાબ ફી સ્ત્રી પોતાની સહનશીલતાથી,

સ્મિતથી, સેવાથી અને સૌંદર્યથી પુરૂષોને શાંત અને આનંદ અર્પે છે. જ્યારે કાંટાણી પુરૂષો હંમેશા સ્ત્રીઓને પરતંત્ર રાખી તેના ઉપર હુકમો બજાવી સેવા અને ચાકરીજ માંગે છે.

કોયલ ખુલ્લે સ્વરે અને સ્વતંત્રપણે ટહુકે અને કોયલપ્રિય રસજો એના ટહુકા છોટે રહીને સાંભળે એમાં જે મજા છે, જે આનંદ છે, જે પવિત્ર ભાવ છે તે કોયલને કબજે કરવામાં કે તેને હંદરાન કરવામાં નથી. તેજ પ્રમાણે સ્ત્રી ખુલ્લા હૃદયે અને સ્વતંત્ર-પણે જે સેવા અર્પે, સ્નેહ અને આનંદ અર્પે તે પત્નીપ્રિય પુરૂષો એની સેવા, સ્નેહ અને આનંદ એને સ્વતંત્ર રાખી મેળવે એમાં જે મજા છે, જે શાંતિ છે, જે પવિત્ર ભાવ છે તે સ્ત્રીને કબજે કરવામાં, તેને પરતંત્ર રાખવામાં કે તેને કચરી નાંખવામાં નથી.

પુરૂષોના પ્રેમના દાખલા તો જુઓ. પ્રેમનો અર્થ તો વિશાળ થાય છે. પણ અમલ કેવો થાય છે? સ્ત્રીઓને કામ પ્રસંગે બોલાવવા માટે પુરૂષો જે પ્રેમવચન ઉચ્ચારે છે તેનાં નામ જોવા હોય તો આ રહ્યાં, અનેકમાંથી થોડા નમુના, “એય,” “અલી એય,” “શું કીધું?” “સાંભળે છ કે?” “ક્યાં સાંભળે છે?” ઇત્યાદિ, કેટલા બધા પ્રેમભર્યા શબ્દો છે!

સ્ત્રી માંદી હોય ત્યારે પુરૂષો થોડો સમય કાંઈક પ્રેમ બતાવે છે, વધુ વખત માંદગી લગ્યાય એટલે વૈદ ડોક્ટરની દોડાદોડ કરાવી નાણા ખર્ચો દેખાવ કરે અને આખરે કંટાળી જાય. જાંદગી સુધી સેવા કરવા છતાં ન કંટાળનાર, સ્ત્રીઓની થોડી ધણી સેવા થોડા વખત માટે કરતાં પણ પુરૂષો કંટાળી જાય. સ્ત્રી આખરી સ્થિતિએ હોય ત્યારે પુરૂષો તેની સેવા અને પ્રેમને ભૂલી જઈ સ્ત્રીની જીવંત અવસ્થામાં પણ લગ્નના વિચારો કરે, બીજી સ્ત્રી પરણવાના મનોરથ ધડે, જાણે સ્ત્રીઓનાં બળરજ ન હોય, અને એક ભરત્યાં પહેલાં જ બીજી ખરીદ કરવાની તૈયારી ન હોય તેમ કદપ-

નાઓ ધડાય છે. સ્ત્રીના મરી ગયા પછી પણ રમશાનમાં—અરે મડકું પણ પુરૂં બળી ન રહું હોય ત્યાં લગ્નનાં ટાળટાળાં ચાલતાં હોય ! આનું નામ પુરૂષપ્રેમ ! અને સ્ત્રી પોતાની માંદગી વખતે સહનશીલ બને, પતિને આશ્વાસન આપે, પોતાના દુઃખ દુઃખી ન થવાનું કહે, શીકર ચિંતા ન કરતાં શાંતિ રાખવાનું કહે, અને છેવટે મરતાં મરતાં પણ પતિનું બલુ મચ્છે, પતિના દોષને બદલે પોતાનાજ દોષ ગણી ક્ષમા માંગે ! આનું નામ સ્ત્રીપ્રેમ.

પતિ માંદો હોય ત્યારે સ્ત્રી પોતે ખાવાપીવાનું વિસારી દે, ઉધને બૂલી જાય, ચિંતાને પોતાનું મગજ સોંપી દે, સેવા ખાતર પોતાનું શરીર અર્પણ કરે, દિનરાત પતિ સેવા કરતાં કરતાં પોતે માંદી પડે, પોતાનાં શરીરની દરકાર ન કરતાં પતિને ગયાવવાનું એકજ ધ્યાન ધરે. પતિની માંદગી દૂર કરવા અનેક પ્રયાસો કરી દિનરાત ઝંખ્યા કરે, મોજ શોખ ને એશઆરામને તો તજી દે, જીવનના ભોગે, શરીરના ભોગે પણ પતિને ગયાવવાનું ધ્યાન ધરે. સ્ત્રીની માંદગી વખતે જ્યારે પુરૂષો નવા લગ્નના વિચાર કરી આનંદ માને ત્યારે પુરૂષની માંદગી વખતે સ્ત્રી જીવનને, સંસારને અને મોજશોખને તિલાંજલી આપી તેના વિચારમાં દુઃખી થાય. અને નિરંતર પ્રભાતે ઇશ્વર પાસે પ્રાર્થના કરે કે મારા પતિને, મારા તારણહારને ગયાવ. જોઈએ તો મને મરણ અપ, પણ મારા એ વહાલાને ગયાવ અને મને અખંડ સૌભાગ્યવતી મરવા દે. આનું નામ સ્ત્રીપ્રેમ !

આ તો હજુ પહેલું પ્રકરણ છે. આવા તો હજુ કેટલાય દાખલાઓ બાકી રહ્યા છે. પણ આજે તો લખતાં કંટાળી ગયું છું. એટલે ફરીથી વળી કોઈ દહાડો લખીશ. આટલેથીજ સંતોષ માની આરા વિચાર સ્થગ્યા છે એમ કબુલ કરશે એવી આશા છે.

અત્યંત મીઠી શેરડીના રસની બનેલી સાકર પણ અનેક

દિવસ ખાવાથી અરુચિ થાય છે. સુંદર અને સ્વાદિષ્ટ એવી મી-
ઠાઈ પણ ઘણી ખાવાથી અજીર્ણ થાય છે. તેમ સુંદર ઉપયોગી
પત્ર પણ બહુ લાંબો લખવાથી કદાચ વાંચનારની શ્રદ્ધા ઉઠી જાય
અને યોગ્ય અસર ન કરે એ બીકે આ પત્ર આટલેથી પૂર્ણ
કરું છું.

લખતાં તો મને આવડતુંજ નથી. અને તેમાંય વળી ઉચ્છે-
રાયજી હૃદય હોય પછી બાકી શું રહે? ગુસ્સામાં કદાચ વધુ
પડતા શબ્દો લખાઈ ગયા હોય તો અક્ષમ્ય તો નહિજ ગણો એ
આશા સાથે વિદાય માંગું છું. હાત્ર એજ. ખુશી સમાચાર લખતા
રહેજો.

લી.

જયાલક્ષ્મીના પ્રણામ.

પત્ર પાંચમે.

લંડન તા. ૨૦-૬-૧૯૩૯

શ્રી જયાલક્ષ્મી,

તારો ૨૯-૪-૩૯નો પત્ર મળ્યો. મારો તા. ૧૬મીનો કાગળ
મળ્યા છતાં તેં જવાબ નહિ આપતાં મને બીજોજ કાગળ લખી
મારો જવાબ પહેલો મેળવવા પ્રયાસ કર્યો હતો એ વાત તો હવે
ચોક્કસ થઈ ગઈ છે. તે પછી તે બાબતની ચર્ચા ચાલુજ છે.

એટલે હવે ચાલુ વાત ઉપરજ આવીશું.

મહિલા મંડળને પુરૂષવર્ગનો ટેકો નથી એટલુંજ નહિ પણ
પુરૂષો શરૂઆતથીજ તેની વિરૂદ્ધ છે અને શરૂઆતથીજ ઇલ્કાબો
આપ્યા કરે છે એ વાત તો તું કબુલ કરે છે. સાથે વધારામાં

કહી હતું કે મહિલા મંડળને નામે તમે પુરૂષોને હલકા પાડી સ્ત્રીઓને ચઢાવી, અભિમાની બનાવી, સ્વતંત્રતાને નામે પુરૂષો સામે શત્રુવટ જમાવવાનો ઉપદેશ આપી અનેક બાળાઓનાં જીવન બગાડે છે. અથવા તો અનેક સુખી સંસારમાં પતિ પત્ની વચ્ચે કલહનાં બીજ રોપી દુઃખી કરે છે.

મહિલા મંડળના અથવા સ્વતંત્રતાને નામે ઉચ્છ્રંખલ થઈ ગએલાઓના પરિચયમાં રહી તે તારા શુભ વિચારોને અશુભ માર્ગે દોડાવ્યા છે. તારા લખવા મુજબ “ઘણાં વર્ષોથી ભરી રાખેલો હૃદયનો ઉભરો ખાલી કરવાની તક આવી છે અને તે તકને વધાવી લેવીજ રહી.” ખરેખર, લખવા મુજબ તારા પત્રમાં તે ફક્ત એકતરફી ઉભરોજ ખાલી કર્યો છે. જે કે તેમાં નુકશાન નથી. હૃદય ખાલી કરનારને સમજાવવાની તક મળે છે. તારા વિચારો તે નિખાલસ હૃદયે જણાવ્યા છે. ભણે તે એકતરફી હોય છતાં પણ પ્રશંસનીય છે. તારા વિચારોમાં ક્યાં ક્યાં કેટલી ભૂલ છે તે હું સમજાવી શકીશ એવી મારી ખાતરી છે. અને જે એકતરફી નજરે નહિ જોતાં સમદષ્ટિથી વિચાર કરીશ તો તું તારા વિચારો ફેરવી સુંદર જીવનના ઉમદા ખ્યાલો સમજી અનુભવી શકીશ. જે આપણુ બન્નેને પણ કદાચ લાભદાયી નીવડે.

મેં લખ્યું હતું કે જેટલા પ્રમાણમાં અભણતા તેટલા પ્રમાણમાં પરતંત્રતા એ સ્વાભાવિક છે. તેના જવાબમાં તું લખે છે કે સ્ત્રીઓને અભણ રાખનારજ પુરૂષો છે. એટલે વાંક પુરૂષોનો છે. એકજ આંખે જોનારને કદાચ એમ લાગે. કમળો હોય તેને પીળું દેખાય તે સ્વાભાવિક છે. કાચની શીશી દેખાવમાં નાજુક અને સુંદર હોવા છતાં તેમાં કદિ ઉકળતો રસ ભરાતો નથી. કાગળની કાચળી ગમે તેવી સુંદર રંગીન કે સુશોભિત હોય છતાં તેમાં પાણી કે પ્રવાહી ભરી રખાતું નથી. તેવીજ રીતે સ્ત્રીઓને

પણ જરૂરીઆત કરતાં વધુ શિક્ષણ આપવું યા અમુક હદથી વધુ બહુવધું એ આપણા દેશ માટે કાયદા કરતાં વધુ નુકશાનકારક છે એમ અનુભવના દાખલા ઉપરથી સમજાય છે.

તું લખે છે કે “સ્ત્રીઓ અત્યારે ધરતી ગુલામડી અને ચાકરડી મનાય છે.” તે સમય તો ચાલ્યો ગયો છે. એ ખાલી જીન્ટી કલ્પનાઓ છે. કદાચ હશે તો કોઈ જીન્ટી વિચારના સંયુક્ત કુટુંબમાં અને તે પણ જવલ્લેજ. અત્યારે તો સ્ત્રીઓ ધરકામ કે ગૃહવ્યવસ્થા તો આનંદથી કરે છે અને નિયમિત રહી આરોગ્યના નિયમને અનુસરે છે. અને પતિને પ્રેમથી જીતી લઈ તેને પણ નિયમિત રાખી સદા સુખી બનાવી પોતે પણ નિરોગી અને સુખી રહી જીવન લંબાવી શકે છે.

“સ્ત્રીઓની પસંદગી વખતે પુરૂષો આરોગ્ય, સૌંદર્ય, કેળવણી અથવાં તપાસે છે. પણ તે કાયમ રાખવા માટે કદિ પુરૂષો પ્રયત્ન કરતા નથી અને સ્ત્રીઓ સદનશીલ હોવાથી કબ્ત વેડી જીવન ગુમાવે છે.” આ અથવાં લખાણ એકતરફી છે. ખરી વસ્તુ તો એ છે કે સ્ત્રીની પસંદગી વખતે પુરૂષ આરોગ્ય, સૌંદર્ય, કેળવણી એટલા માટે જ જૂએ છે કે “મારો સહવાસ અને પ્રેમ આટલી વસ્તુઓ પર વિશેષ છે.” એને. અર્થ એ કે-સ્ત્રીઓએ પોતે પતિને હંમેશાં રાજી રાખવા—પતિનો પ્રેમ મેળવાય તેવા ગુણો ઉપર વિશેષ ધ્યાન આપી તેને વધુ કેળવવા જોઈએ. તેને બદલે તે વસ્તુઓ પ્રત્યે બેદરકાર રહી પતિને નારાજ રાખે તેનું પરિણામ તેઓ ભોગવે તે સ્વાભાવિક છે. જે વસ્તુઓ પુરૂષને પ્રિય છે તે વસ્તુને વધારવા માટે કદિ પુરૂષો નારાજ અથવા બેદરકાર હોયજ નહિ; બલકે તે ગુણોને વધારવાને સદા આતુર હોય—અને તેને માટે દરેક યોગ્ય ગાઠવણ કરી આપે તે સ્વાભાવિક છે.

ગુલામની સ.થે સ્ત્રીની સરખામણી કરવી કદાચિત યોગ્ય

ગણાય પણ પુરૂષોની કાંટા સાથે સરખામણી કરવી એ અભિમાન, અહંકાર અને દ્વેષની ચોકખી નિશાની છે; ગુલામને સ્ત્રી સાથે સરખાવીએ તો પુરૂષની તેના જીવન રૂપી પાણી સાથે સરખામણી કરી શકાય અને તે કદાચિત યોગ્ય ગણાય. પુરૂષનો પાણી રૂપી પ્રેમ જ્યારથી ગુલામ રૂપી સ્ત્રીને મળતો બંધ થાય તેજ ઘડીથી એ ગુલામનો રંગ ભીડી જશે. એટલે પાણી રૂપી પુરૂષનો પ્રેમ જ્યાં સુધી ગુલામ રૂપી સ્ત્રીને મળશે ત્યાં સુધીજ તેની ગણતરી ગુલામમાં થશે. અને જ્યારથી તેના જીવનસાથી રૂપી પાણી મળતું બંધ થશે ત્યારથી તેની ગણતરી ગુલામને બદલે ક્યારામાં ગણશે. તેવીજ રીતે સ્ત્રીને પણ જ્યાં સુધી પુરૂષનો સહવાસ હશે ત્યાં સુધીજ તેની ગણતરી પત્નીમાં થશે, અને પુરૂષને નારાજ રાખી તેના પ્રેમની દરકાર નહિ કરનાર સ્ત્રીની દશા ઉપર મુજબ કરમાતા ગુલામ જેવી થશે.

હાયલના દાખલો ખરાબર છે. પણ સ્વતંત્રતા કેને કહેવી અને પરતંત્રતા કેને કહેવી એની વ્યાખ્યા તમારા હૃદયમાં કંઈ રીતે ગોઠવેલી છે તે જાણ્યા સિવાય ખુલાસો લખી શકાય નહિ.

પુરૂષોના પ્રેમના દાખલામાં તમે જે શબ્દો ટાંક્યા છે તે દેખીતી રીતે ખરેખર ઘણાજ ખરાબ છે તે કબુલ કરું છું. પણ એ જગજીની પ્રથા છે. એમાં સુધારા કરી શકાય છે અને કેટલેક ટેકાણે થયા પણ છે. છતાં ઢાલની બીજી બાજુ જેતાં જ્યાં સાચો સ્નેહ હોય, નિર્દોષ પ્રેમ હોય ત્યાં માનવાચક શબ્દોની જરૂર હોતી નથી. જેવી રીતે ખરો ભક્તવાન પુરૂષ ભગવાન સામે “તુ” કહીને પ્રાર્થના કરે છે તેવીજ રીતે માનવું જોઈએ. એય, સાંભળે છે કે, વિગેરે શબ્દો પુરૂષો નામ નહિ દેવાની ખાતરજ વાપરે છે; નહિ કે અપમાન કરવાની રીતે કે હલકા ગણવાની રીતે. બાકી પ્રેમના અમલના ઓઠા નીચે જાણવા છતાં આવું લખવું એ કેવળ

ખોટા ગુસ્સો છે.

“શ્રી માંદી પડે ત્યારે પતિની ફરજ તેમજ પતિ માંદો પડે ત્યારે પત્નીની ફરજ, વિગેરે પેરેઆફે વાંચ્યા તે ધણે અંશે સાચા છે. પણ સ્ત્રીના મરવાથી પુરૂષોને કાંઈજ થતું નથી તે ખોટી વાત છે. પુરૂષોને જરૂર દુઃખ થાય અને શોક પણ કરે છે. કેટલાક દાખલાઓમાં રિવાજને અનુસરી લગ્નના વિચારો થાય છે તે ખરેખર અનુચિત છે. અલખત્ત, આવા કેટલાક અનિચ્છિત રિવાજ ફેરવવા જેવા છે અને ફેરવવાજ જોઈએ. કેટલાક રિવાજો ફૂર અને નિર્દય છે. અને એ પણ સાચું છે કે પુરૂષો અને સ્ત્રીઓ સમાન ભાગીદાર હોવા છતાં પુરૂષ કરતાં ધણે અંશે વધુ પ્રેમી અને દયાળુ સ્ત્રીઓજ હોય છે. સ્ત્રીઓમાં સ્નેહ પણ વધુ હોય છે અને હૃદય પણ વધુ નિર્મળ હોય છે. સ્ત્રીઓ પુણ્ય જેવી છે અને પુરૂષો છોડ જેવા છે. બન્ને એક બીજાને આશરેજ જીવી શકે છે.

દંપતી જીવન પણ તેવુંજ છે. બન્ને એક બીજાને આશરેજ જીવી શકે છે. સ્ત્રી વિનાના પુરૂષની કિંમત કોડીની છે અને પુરૂષ વિનાની સ્ત્રીની કિંમત પણ શૂન્ય છે. બન્ને દંપતી જીવનના પ્રેમ રસમાંજ જીવન જીવી શકે છે.

પતિના મરણથી સ્ત્રીનું જીવન રસહીન અને કંટકમય બને છે અને પત્નીના મરણથી પતિના જીવનને કાંઈજ થતું નથી. બદ્ધે નવી પત્ની મેળવવાના લક્ષ્યા રહે છે એ ખરેખર પક્ષપાતી તો છેજ. પણ એ રિવાજ શાથી થયો હશે? પતિને ફરી પરણવાની છૂટ અને સ્ત્રીને કેમ નહિ એ પ્રશ્નો ધણાજ વિકટ છે અને તેમાં યોગ્ય સુધારા થવાની જરૂર પણ ખરી.

તું જે સ્વતંત્રતાની માંગણી કરે છે તે અનુકરણ ભરેલી છે, તે સમજપૂર્વકની નથી. લગ્ન કરવું અથવા પતિપત્ની તરીકે પ્રેમમાં પડવું એમાં માનો તો સ્વતંત્રતા છે; તેમજ માનો તો

પરતંત્રતા છે. પતિ પત્નીનું હરણુષોષણ કરવા માટે અંધા-એભો છે એટલે તે પરતંત્ર છે. પત્ની પતિની સેવા કરવા માટે અંધાએભી છે એટલે તે પરતંત્ર છે. પતિ પોતાની પત્ની હોવાને લઇને બીજાની પરતંત્રતામાંથી છુટી સ્વતંત્ર બની શકે છે. પત્નીના પ્રેમથી, આનંદથી, સેવાથી અને ભક્તિથી પતિ પોતાનું જીવન સ્વર્ગીય બનાવી સ્વતંત્રતા અનુભવે છે. પત્ની પતિની હથાતીનું અભિમાન માની પતિની સાથે જીવનના અનેક લહાવા લઇ મોજ-શોખ અને આનંદમાં જીવન પવિત્ર બનાવી સ્વતંત્રતા અનુભવે છે.

આમ દંપતી જીવન, માનો તો સ્વતંત્ર છે અને માનો તો પર-તંત્ર છે. છતાં પણ તમે જો “પરણીને પરવશ થઇ રહેવું, પીંજરમાં પુરાવું” આવી માન્યતા ધરાવતાં હો તો પછી સંસારમાં તમને અધે પરતંત્રતા જ દેખાવાની. સંસારમાં જન્મ લીધો ત્યારથીજ તમે માતાપિતાના પરતંત્ર છો, પ્રજ્ઞક્રીય કાર્યોમાં જીવન ગુજરવું હોય તો પ્રજ્ઞને પરતંત્ર રહેવું પડશે. ધાર્મિક કાર્યોમાં જીવન ગુજરવું હોય તો દેવ અને ગુરુને પરતંત્ર રહેવું પડશે. ખાવામાં, પીવામાં અને ચાલવામાં કે ફરવામાં અધે તમને પરતંત્રતાજ દેખાશે.

આમૃતમારી દષ્ટિએ સઘળું પરતંત્રજ લાગવાનું અને પરતંત્રતા ખોટા અભિમાનને લઇનેજ દેખાશે. આક્રી સ્વતંત્રતા લીધી શ્વેતાતી નથી અને આપેલી ટકતી નથી. સ્વતંત્રતાની બીજા મંગાતી નથી અને સ્વતંત્રતાના નામ પાછળ નિર્દોષ પ્રેમમાં, લગ્નમાં, કડવાં બીજા વાવી શકાતાં નથી. સ્વતંત્રતાનો શો અર્થ છે એ સમજ્યા વિના સ્વતંત્રતાની દેખાદેખી માંગણી કરવી એ કેવળ અનુચિત છે.

જેની જીભમાં સદા મીઠાશ છે, વાણીમાં સરળતા છે, હૃદયમ હેપકારવૃત્તિ છે, જીવન સહનશીલ છે તે સ્વતંત્ર છે. તે પરતંત્રતાને કેઇ પણ વસ્તુમાં જોઇ શકતાજ નથી. અલખત, સમયને અનુસરીને જો છૂટ ન મળતી હોય તો જરૂર તે મેળવવી, પણ

સદા શાંતિને માર્ગે-અશાંતિના માર્ગે નહિજ. જ્યાં જ્યાં શાંતિ છે ત્યાં ત્યાં સદા સ્વતંત્રતા છે.

સ્વતંત્રતા તું કોને માને છે તે લખી જણાવ્યું હોત તો જવાબ લખવાની વધુ સરળતા રહેત. સુધરેલા અને સ્વતંત્ર દેશોમાં સ્ત્રીઓ પૂર્ણ સ્વતંત્ર છે. તેવી સ્વતંત્રતા તમારે જોઈએ છે? સ્વતંત્રતા ક્ષેત્રે સર્વ જાતની સ્વતંત્રતા આપવી પડશે અને કબુલ કરવી પડશે એ તો ખરું ને? સ્વતંત્ર પત્ની પણ પતિની ઇચ્છા હોય ત્યાં સુધીજ પતિને પતિ તરીકે કબુલ રાખે એ પણ ખરું છે ને? સ્વતંત્ર દેશમાં જેમ થાય છે તેમ જરીક નહિ જેવી વાતમાં-અરે, ફક્ત વિચારફેર થાય તોયે છુટાછેડા કરી પતિપત્ની છુટાં થાય છે. ફરી સ્ત્રી બીજો પતિ કરે અને પુરૂષ બીજી પત્ની કરે. એમ કેટલાય પુરૂષોને આખા જીવનમાં ચાર પાંચ વખત સ્ત્રી બદલવી પડે અને ચાર પાંચ વખત સ્ત્રીઓને પતિ બદલવા પડે. આવી સ્વતંત્રતા તમારે જોઈએ છે?

તમે સ્વતંત્રતા પરતંત્રતાના કેવા કેવા હવાઇ કિલ્લાઓ રચ્યા છે તે બધા જાણુરા માટે નીચેના પ્રશ્નોની જવાબ લખી જણાવશે તો સમજવું વધુ સરળ થઈ પડશે.

૧ તમે સ્વતંત્રતા કયા કયા પ્રકારની માંગો છો અને તે સ્વતંત્રતાનો ઉપયોગ કઈ રીતે કરવા માંગો છો, તેમજ તમે માંગેલી અને સમજેલી તે સ્વતંત્રતા સદાય સુખકરજ નીવડશે કે કેમ?

૨ પ્રેમ અને સ્નેહની વ્યાખ્યા તમે શી કરો છો?

૩ સંયુક્ત કુટુંબમાં સ્વતંત્રતા માનો છો કે વિભક્ત કુટુંબમાં?

૪ જીંદગીભર કૌભાર્યાવસ્થામાં રહેવામાં સુખ રહેલું છે કે પરિણીત જીંદગીમાં?

૫ પરિણીત જીંદગીમાં પણ પતિને વશ કરી, પરતંત્ર બનાવી, અથવા ધરજમાઈની માફક પત્નીના કલ્પા પ્રમાણેનો બનાવી

તેની સાથે જીવન ગુન્નરવામાં વધુ આનંદ અને પ્રેમ રહેશે છે, કે પતિના આશરે રહી પતિને વશ થઈ પત્ની તરીકે જીવન ગુન્નરવામાં વધુ આનંદ અને પ્રેમ રહેશે છે?

આશા છે કે આ પત્ર તારા ઉચ્છેરાયદ્વાં હૃદયને શાંત પાડવાને સમર્થ નીવડશે અને ગુસ્સો કે અભિમાનને દૂર કરી એક તરફ વિચારો ફેરવવાને શક્તિમાન થશે.

પ્રત્યુત્તર મોડો લખાયો છે છતાં મોડો મોડો કાંઈ ઉપયોગી થઈ પડશે તો વિલંબનો પશ્ચાતાપ નહિ રહે. જવાબ તરત લખી જણાવજે, પણ સમદષ્ટિથી. હાલ એજ. લી.

શાંતિકુમાર

પત્ર ૬ દ્વે

અમદાવાદ તા. ૧૮-૭-૩૯

શ્રી. શાંતિકુમાર,

આપનો તા. ૧૦-૬-૩૯નો પત્ર મળ્યો. પત્ર વાંચી આશ્ચર્યના મહાસાગરમાં ડુબી ગઈ. આપનો પહેલો પત્ર મળ્યો હતો અને તે પત્ર વાંચતાં મને એમ લાગ્યું કે આ પત્ર ફક્ત મારા વિચારો અને શક્તિઓ જણાવવા પૂરતોજ લખાયેલો છે. આત્મ-સ્વાધા કરવી એને હું ધર્મ સમજતી નહિ હોવાથી જેવી તમે મારી પરીક્ષા લેવા ઇચ્છતા હતા તેવીજ પરીક્ષા હું શા માટે ન લઉં, એવો વિચાર ઉત્પન્ન થયો. અને એ વિચારના પરિણામે મેં પણ જવાબ આપવાને બદલે તેવોજ પત્ર આપને લખી આપનો જવાબ પહેલો મેળવ્યો: તે પછી પત્રવ્યવહાર અને સવાલ જવાબ

ચાલુ છે એટલે તે હવે પુરા કરેજ છુટકો. પરીક્ષામાં પાસ થયે-
લાઓને આગળ ઉપર કોઇ પણ જાતની મુઝવણ રહેતી નથી;
બદ્ધ કેટલાક વિષયો સ્પષ્ટ થાય છે. એ હિસાબે પત્રબ્યવહાર
ઉપયોગી નીચડશે એ ચોક્કસ છે.

મહિલા મંડળ સંબંધી આપના વિચારો અને અનુભવ
ખરેખર અધુરાં, એટલે ગમે તેમ લખી નાંખો; પણ તે કોઇ
કમુલ કરી શકે તેમ નથી.

સ્ત્રીઓને વધુ શિક્ષણ આપવું એ નુકસાનકારક છે અને
જેટલા પ્રમાણમાં ઓછું શિક્ષણ હોય તેટલા પ્રમાણમાં પરતંત્ર
રહેવું એ સ્વાભાવિક છે. આ લખાણ શું એકતરફી અને અવિ-
વેકી નથી? સ્પષ્ટ વાત તો એ છે કે સ્ત્રીઓને પરતંત્ર રાખવી
એ પુરુષોનું મુખ્ય ધ્યેય છે.

તમારા પત્રમાં ફક્ત પુરુષોનો બચાવ કરી સ્વતંત્રતાના
અનેક અર્થ કરી, કેટલાક પ્રશ્નો પૂછ્યા છે તેના જવાબમાં
પુરુષના બચાવ સામે સ્ત્રીઓએ બચાવ કરવોજ રહ્યો. તેથી હું
સ્વતંત્રતાનો અર્થ તેમજ પ્રશ્નના જવાબો લખી જણાવું છું

સ્ત્રી એ પતિનો સર્વથી મહાન મિત્ર છે, સર્વ સગપણનો
સરવાળો છે. સર્વ ઇચ્છાઓનું સ્વરૂપ અને બંડાર છે ને પતિનું
જીવન છે.

સ્ત્રી એ સર્વત્ર અને સદાકાળ પુરુષના જીવનનું ઉપયોગી અંગ
ગણાય છે. પુરુષોને તેમની પ્રગતિ, સુખ, શાંતિ અને આકાંક્ષા
માટેનું સાધન ગણાય છે. પુરુષ જ્યારે ઇચ્છે, ત્યારે તે પોતાનું
કોમળ શરીર બીજાની ભોગ સમર્પે છે. પુરુષ જ્યારે થાકે-કંટાળે
ત્યારે તે પોતાની ગૃહકળાથી અને મધુર ભાષાથી આરામનું
વાતાવરણ ઉપજાવે છે. પુરુષ જ્યારે નિરૂત્સાહી બને ત્યારે સ્ત્રી
માત્ર મ્હોંજળ ખતાવી તેને ઉત્સાહ આપે છે, અને પુરુષ જ્યારે

કાંધળ નથી માંગતો ત્યારે ઉજ્જળ સૌંદર્યથી એના જીવનની ધન્ય ક્ષણોને રસવતી બનાવે છે.

પતિના સહવાસમાં જંગલોમાં, ઘાસ કાંટાઓમાં ભ્રમતાં ભ્રમતાં પણ તે પોતાને સૌભાગ્યશાળી માને છે અને તેને સ્વર્ગતુલ્ય માની સદાકાળને માટે પ્રસન્ન ચિત્તવાળી રહે છે. પતિના વિયોગમાં તેને રાજમહેલ પણ અરણ્ય જેવો લાગે છે. પ્રિયના વિયોગમાં તે બધું સંતાપ આપનાર થાય છે. તન, ધન, મહેત્તો વિગેરે પતિ વિના શોકમાં ડુબાડે છે. ભોગ રોગ સમાન, આબૂપણ ભાર અને સંસાર યમયાતના સમાન થાય છે. પાણી વિના સરોવર અને જીવ વિનાનો દેહ હોય એજ પ્રમાણે પુરૂષ વિનાની સ્ત્રીની સ્થિતિ થાય છે.

શ્રદ્ધા, પ્રેમ, ક્ષમા, અને વિશ્વાસની મૂર્તિ સમી. નરી ઇચ્છાએ કે અનિચ્છાએ કાર્ય, કારણ અને પરિણામની દીર્ઘદષ્ટિ વાપરી વગર ફક્ત પતિને સર્વસ્વ માની, પતિઆજ્ઞાને ધૃશ્વરી હુકમ સમજી દરેક કાર્યો કરતી આત્મી છે. જ્યારે સત્તા અને મોહમાં અંધ બનેલા પુરૂષો પરગણુ એવી સ્ત્રીઓને પરતંત્રજ રાખવા ઇચ્છે છે. આજ્ઞાના પુરૂષોમાં સ્ત્રી પ્રત્યે, વિશ્વની માના અને પ્રજાના ભાગ્યની સૃષ્ટા તરીકેનો વિશુદ્ધ ભાવ કદિ પણ દષ્ટિગોચર થતો નથી.

દુનીઆની પ્રત્યેક માનવ દુહિતાને વિકાર વિહીન દષ્ટિએ નિરખવા જેટલા પુરૂષો હજી નિર્મળ, પવિત્ર અને સંયમી પણ અન્યા નથી.

હવે સ્વતંત્રતાનો અર્થ આપ પૂછાવો છો. તેને જવાબ-પુરૂષ દિન પ્રતિદિન સત્તાવાન બનવા ચાહે છે. સ્ત્રીઓ દિન પ્રતિદિન સ્વતંત્ર બનવા ચાહે છે. સ્વતંત્રતાનો દુશ્મન સત્તા છે. સત્તા અને સ્વતંત્રતા બન્ને ભિત્રો નથી, પણ વેરી છે. ઉભયના ગુણ, કાંમેક સાચ વિચિત્ર છે. એની વચ્ચે સહૃદયતા, સંબંધતા કે ઉદારતા

સંભવેજ નહિ. સત્તા અને સ્વતંત્રતા વચ્ચે કદિ સમાધાન થવું શક્ય નથી. એ બન્નેને સૃજનજીની શત્રુવટ વરેલી છે.

સત્તાનું શરીર એટલું મોટું છે કે તેને ઘણા ગુલામોની સેવા જોઈએ. સામટા ગુલામોની સેવા જોઈએ. સેવા બેવાનો શોખ હોય છે ને તે સેવાના બદલામાં ગુલામોને શું આપે છે? થોડા આજીવિકાનાં સાધન આપે છે. આથી ગુલામોનું ગુલામી જીવન મધુર અને છે.

સત્તાવાનમાં સહૃદયતા નથી હોતી. ગમે તેવી હાલતમાં ગુલામ પાસેથી કામ બેવામાંજ તેને સંતોષ છે. ગુલામના સુખ દુઃખની લાગણી તેને સ્પર્શી શકતી નથી. સત્તાનું ઝેરવેર સર્વત્ર પ્રસરેલુંજ હોય છે. શેઠની સત્તાથી નોકરનો, ગુરૂની સત્તાથી સેવકનો અને પતિની સત્તાથી પત્નીનો શ્વાસ આમ ધુંટાય છે.

આવા સત્તાના અત્યાચાર અટકાવવા, તેને ઉઘાડા પાડી તેની સામે બંડ જગાડવા આજે સ્ત્રીઓને સ્વતંત્રતાની ખાસ જરૂર છે. સત્તાના ધમંડથી પુરૂષો આજે સ્ત્રી સામે શયતાનીયત ગુજરે છે. સત્તાવાન માત્ર પોતાની જાતેજ દેખી શકે છે. અને પોતાના કરતાં બીજું કંઈ ચઢીયાતું ન થઈ જાય એમ ધમ્મ છે. કદાચ કદાચ તેના કરતાં વધારે સરસ થવાની ઝાંશીષ કરે તો સખ્ત હાથે તેને દાખી દેવા સત્તાનો ઉપયોગ કરે છે. આવી અંધ સત્તા દૂર ત્યારેજ થાય કે જ્યારે પુરૂષો સ્ત્રીને બાગીદાર ગણી સરખી સ્વતંત્રતા અર્પે.

સ્ત્રીઓ એવીજ સ્વતંત્રતા માંગે છે કે જેમાં સત્તાનો મદ ન હોય, ગર્વ કે અહંકાર ન હોય, ફક્ત હોય સમદષ્ટિ અને સમાન બાગીદારી. પુરૂષો સ્ત્રીઓ ઉપરની પોતાની સત્તા પોતાની રાજપ્રશાસી છોડી દઈ તેમને સમબાગિની બનાવે એજ સ્ત્રીઓને મન પૂર્ણ સ્વતંત્રતા.

હવે આપે પૂછાવેલી પ્રેમની વ્યાખ્યા:- વિશુદ્ધ સંસ્કારી પ્રેમને

વિશે ગાંભીર્ય છે પરંતુ બાયંકરતા નથી; કૌતુક છે પણ અસ્થિરતા નથી; આવેગ છે પણ ઉદ્વેગ નથી; ઉચ્છ્વાસ છે પરંતુ ઉચ્છ્વખલતા નથી; શાસન છે—સાધણ નથી; વિવાદ છે પણ વિષાદ નથી; અભિમાન છે પરંતુ અપમાન નથી.

પ્રેમ અમાપ છે. સહરાના રણ જેવા બળતા સંસારરણુનું એ અમૃતબિંદુ છે, સતત વહેતું ઝરણું છે. તેથીજ તે દુષિત નથી પણ નિર્મળ છે. વિશુદ્ધ પ્રેમ એ પ્રેમીજનોનાં હૃદય અને પ્રાણને પરસ્પસ્ત્રી સાથે જોડનારી રૂપેરી સાંકળ છે અને રેશમી ગાંઠ છે.

જેમ સૂર્યનું મૂલ્ય તેજ છે, ચંદ્રનું મૂલ્ય જ્યોત્સ્ના છે, સોનાનું મૂલ્ય દીપ્તિ છે, તેમ સ્ત્રીનું મૂલ્ય પ્રેમ છે. એ ગુણથી તે દુર્ગમ પર્વતમાં નીસરણી રૂપે છે, સંસારના માર્ગમાં વડની જાયા છે, અને જીવન માર્ગમાં છત્રી સમાન છે.

જેટલો પવિત્ર પ્રેમ સ્ત્રી હૃદયમાં હોય છે તેટલો પુરૂષમાં કદાપિ હોતો નથી. નિષ્કપટ પ્રેમ કરવો એ ગુણ તો માત્ર સ્ત્રીઓમાંજ હોય છે. એ માત્ર પતિપ્રેમનીજ યાચના કરે છે—ધૃષ્ટા કરે છે. એની આગળ સમસ્ત રાજપાટ, સુખ, ઐશ્વર્ય બધું નકામું સમજે છે.

સ્ત્રી સદા ભોળીજ હોય છે. એનો પ્રેમ સદા નિર્મળજ હોય છે. જ્યારે પુરૂષો કપટી હોય છે અને એમનો પ્રેમ સ્વાર્થી હોય છે. સ્ત્રી મર્યે પુરૂષનો પ્રેમ પણ મરી જાય છે.

માત્ર સ્વાર્થ સાધવાને પુરૂષોએ એક એકને બંધનમાં નાંખવા વિચિત્ર સમાજ-વ્યવસ્થા રચી તેને કાયદા, નીતિ, ધર્મ અને પ્રેમ એવાં નામ આપી કેવળ પશુધર્મજ વિસ્તાર્યો છે. પ્રેમનું નામ બેનારા પણ પુત્રપ્રેમ, પિતૃપ્રેમ, પત્નીપ્રેમ અને મિત્રપ્રેમ એવા પ્રકારોમાં પ્રેમના વિભાગ કરે છે, ને આમ પ્રકારાન્તે સ્વાર્થ માત્રનેજ પ્રેમનું નામ આપી જગતને છેતરે છે.

હવે આપે પૂછાવેલી સ્નેહની વ્યાખ્યા:-શુદ્ધ સ્નેહનું બીજ : પવિત્ર હોવું જોઈએ, અને તે બીજ ધૈર્યના ક્ષેત્રમાં વાવવું જોઈએ. તે બીજ પવિત્રતાના રસથી સીંચાવું જોઈએ. તેનું વૃક્ષ આભ જેટલું વિશાળ હોવું જોઈએ અને તે વૃક્ષની છાયામાં સંયમી પંથ પાળનારને આશ્રય મળવો જોઈએ.

શુદ્ધ સ્નેહ દયા ભાવના દરબારની કુંચી જેવો હોવો જોઈએ. અને કસોટી થતાં પ્રભુના દરબારમાં આદરપાત્ર થવો જોઈએ. શુદ્ધ સ્નેહમાં નિર્મળતાનાં દર્શન થવાં જોઈએ અને તેમાં સ્વાર્થ કે સત્તાનું સ્થાન ન હોવું જોઈએ. શુદ્ધ સ્નેહ પહાડ જેવો અડગ હોવો જોઈએ અને તેમાં ચંદ્રમા જેવી શીતળતા હોવી જોઈએ. શુદ્ધ સ્નેહ સૂર્યના જેવો દેદિપ્યમાન તથા દિવ્ય હોવો જોઈએ અને પૂજ્ય ભાવથી ભરપૂર હોવો જોઈએ. આનું નામ સાચો સ્નેહ.

હવે સંયુક્ત, વિભક્ત કુટુંબનો જવાબ:-સંયુક્ત કુટુંબમાં રહેવું એ ખરેખર દંપતી જીવનના પ્રેમનો નારા કરવા બરાબર છે. સંયુક્ત કુટુંબમાં રહેવાથી જીવનનો વિકાસ સાધી શકાતો નથી. ફક્ત સાધી શકાય છે-સેવા અને ચાકરી કરવાનું અને તે ન આવડે તો માર કે ગાળ સહન કરવાનું.

સોળ સોળ વર્ષ સુધી માતાપિતાએ પાળી પોષી લાડકોડથી ઉછેરી, ભણાવી ગણાવી મોટી કરી, તે શું પતિનાં માથાપ કે ભાઈ બહેનનાં વૈતરા કરવા-મેંછાં ખાવા? સ્ત્રીઓને સેવાચાકરી કરવાની હોય તો પછી જે માતાપિતાએ આટઆટલી મહેનત કરી નાણાં ખર્ચી ભણાવી ગણાવી મોટી કરી તે માતાપિતાની શું સેવા ચાકરી કરતાં નહોતી આવડતી કે કહેવાતા પતિના માતાપિતાની સેવા ચાકરી માટે પરતંત્ર બનીને આવે ?

પુત્રીનાં માતાપિતા જેમ બદલાની આશા રાખ્યા સિવાય પુત્રીને મોટી કરી, કેળવણી આપી, શુશિક્ષિત બનાવી, સંસારની ફરજો

અદા કરવા, ઇચ્છિત રનેહ મેળવવા અને પ્રેમમય જીવનનો અનુભવ લેવા યોગ્ય પતિને સુખત કરી દે છે. તેમ પુત્રનાં માતાપિતાએ પણ કોઈ પણ જાતના યદજ્ઞાની આશા રાખ્યા સિવાય પુત્રને મોટો કરી કેળવણી આપી સંસારની ફરજો અદા કરવા યોગ્ય પત્ની સાથે લગ્ન સંબંધમાં જોડી સંસાર સાગરમાં તરવા છૂટો મૂકી દેવો જોઈએ. સેવા કે યદજ્ઞાની આશા ન રખાય, તોજ પુત્ર સંસારનો અનુભવ મેળવી સ્વશક્તિએ આગળ વધી માતાપિતાનું નામ ઉજ્જવળ કરે.

પત્નીના માતપિતા જોટલી નિઃસ્વાર્થ બુદ્ધિએ પુત્રીને મોટી કરી સેવા ચાકેરીની આશા નથી રાખતાં, તેટલીજ નિઃસ્વાર્થ બુદ્ધિ પુત્રનાં માતપિતાએ ગાખવી જોઈએ; તોજ લગ્ન આદર્શ જતી શકે.

ન્યારે માતપિતા અશક્ત હોય, અનાથ હોય, અથવા જીવન નિભાવવાની સ્થિતિનો અભાવ હોય તોજ સંયુક્ત કુટુંબમાં રહેવું જરૂરી છે. અને તે પણ એવી રીતે કે પુત્ર અને પુત્રવધુ ગૃહ-સંસાર ચલાવે અને માતાપિતા તેમના ભેગા રહે. માતપિતાની ફરજ તેમના ગૃહસંસારમાં ડખલ કરવાની ન હોવી જોઈએ. પુત્ર અને પુત્રવધુની ફરજ માતપિતાને શિરોમાન્ય ગણી હંમેશા સેવા કરી સુખી કરવાની હોવી જોઈએ. આવી સેવામાં આનંદ રહેશે હોય છે અને આવા સંયુક્ત કુટુંબમાં રહેવું પણ આવકારપાત્ર ગણાય છે. બાકી પુત્રવધુ થઈને આવી એટલે સંયુક્ત કુટુંબના સધળાં માણસોથી દયાએલી રહેવાનો, લાજ અને શરમમાં આખો દિવસ ગુમાવવાનો અને દાસીની માફક આખો દિવસ ધરકામનાં વૈતરાં કરવાનો આજનો સંયુક્ત કુટુંબનો મુખ્ય અર્થ છે.

પરિણીત અને કૌભાર્યાવસ્થાનાં સુખના જવાબમાં જણાવવાનું કે:-યોગ્ય અને ઇચ્છિત પતિ ન મળે ત્યાં સુધી કૌભાર્યાવસ્થામાં રહેવું સુખકર છે અને યોગ્ય પતિ મળે તો પરિણીત જીંદગીમાં રહેવું

એ સુખકર છે.

પરિણીત જીંદગીમાં પતિને વશ કરી જીવન ગુજારવામાં પ્રેમ કે આનંદ નથી, તેમજ પતિના આશરે અને પતિને વશ જીવન ગુજારવામાં પણ પ્રેમ કે આનંદ નથી. જે ખુદ સ્વતંત્રતાના શોધક છે તે ખીજાને વશ કરવા કે પરતંત્ર રાખવામાં આનંદ માની શકેજ નહિ. તેમજ સ્વતંત્રતાપ્રિય સ્ત્રીઓ પતિને વશ થઈ પતિને આશરેજ જીવન ગુજારવામાં પણ આનંદ માનેજ નહિ. આનંદ ત્યારે માની શકાય કે જ્યારે પતિ સત્તાવાન ન હોય, સત્તાને ચાહનારો ન હોય, અને સ્વતંત્રતાનો પૂજક હોય. પત્ની સેવાને ચાહનારી હોય, શુદ્ધ સ્નેહવાળી નિર્દોષ અને નિર્મળ હોય. આવાં પતિપત્ની પરિણીત જીંદગીમાં ખરાં સુખ અને આનંદ અનુભવે છે પુરૂષ સત્તાનો પૂજક હોય, સ્ત્રી સ્વતંત્રતાપ્રિય હોય, તો એ બન્ને વચ્ચે કદિય પ્રેમ કે સ્નેહ સંભવી શકેજ નહિ. સ્વર્ગીય જીવનનો અનુભવ ક્ષેત્રો હોય તો પુરૂષોએ સત્તાનો ત્યાગ કરી સમભાવના રાખવી જોઈએ અને સ્ત્રીઓએ અભિમાનનો ત્યાગ કરી સેવાભાવના રાખવી જોઈએ.

આપના પત્રમાં પૂછેલા પાંચ પ્રશ્નોના જવાબ આપને સંપૂર્ણ લખી ચૂકી છું. આપ પાંચ પ્રશ્ન પૂછો અને હું તેના જવાબ આપું, ત્યારે મને પણ કાંઈ પ્રશ્ન પૂછવાનો અધિકાર તો ખરાને? આપ સુખ કેને કહો છો? સુખ શેમાં માનો છો? અને સુખનો અર્થ શું છે? તે લખી જણાવવા મહેરબાની કરશો તો જીવનનો એક પ્રશ્ન વધુ ઉકેલાશે એમ માનું છું.

જો કે પ્રત્યેક સ્ત્રીને પુરૂષ જેટલોજ સર્વ પ્રકારનો સ્વાભાવિક હક્ક છે; તે પણ લગ્ન, ફરી લગ્ન કે લગ્નભંગનો આશ્રય લઈ શકે છે; પુરૂષ કરતાં તે કોઈ પણ પ્રકારે નિંદ, નિર્બળ કે નાલાયક નથીજ. પણ યુગ યુગની શરૂઆતથી સ્ત્રી પર સરસાઈ ભોગવ-

વાને ટેવાઈ ગયેલા મતલબી પુરૂષો સ્ત્રીની સ્વતંત્રતાને કદિ પણ અનુકૂળ નીવડી શક્યા નથી. આ સર્વના પ્રથમ ઉપાય તરીકે અસમાન અને પરાધીન લગ્નની ખોટી પ્રથાઓ નાશ કરી નવી પ્રથાની શરૂઆત કરવી રહી. પરાધીન લગ્ન દ્વારાજ પુરૂષો આજ સુધી સ્ત્રી જીવનને સદાનું કેદી બનાવી શક્યા છે. આવાં અનેક અનિષ્ટોની પરંપરાના મૂળ કારણભૂત લગ્નનાં એ જુગજૂનાં વાહીયાત વિધિ-વિધાનોને ઉંડા દોઝખમાં દફનાવી દઈ સમસ્ત સ્ત્રી જગતને અનુકૂળ પડે અને પુરુષોને પણ પસંદ રહે તેવાં લગ્નનાં નવાં બંધનો-કોલકરારો કરવા જરૂરી છે; તે હવે પછીના પત્રમાં લખી જણાવીશ.

પત્ર પૂર્ણ કર્યા પછી જવાબની આશા તો સ્વાભાવિક હોયજ. આપ તરત લખી જણાવશો એ ઇચ્છા સાથે આ પત્ર પૂર્ણ કરું છું. હાલ એજ.

લી. જયાલક્ષ્મીના પ્રણામ.

પત્ર ૭મો

લંડન તા. ૧૫-૮-૧૯૩૯

શ્રી જયાલક્ષ્મી,

તારો તારીખ અઢારમીનો પત્ર મળ્યો. વાંચી ખરેખર આનંદ થયો છે. સ્વતંત્રતા, પ્રેમ અને સ્નેહ ઇત્યાદિની સુંદર વ્યાખ્યાઓ તેં શોધી રાખી અથવા શીખી રાખી છે તે તો તારા પત્ર ઉપરથી મેં આજેજ જાણ્યું. સાહિત્યનું તેં આટલું જ્ઞાન મેળવ્યું છે તે કદપનામાં પણ નહોતું.

મારો પહેલો પત્ર પરીક્ષા પૂરતોજ લખાએલો છે એમ સમજી તેં પણ મારી કસોટી કરવાની ખાતરજ વિવાહિત સંબંધમાંથી છૂટા થવાની માંગણી કરી હતી એ વાત તો હવે સ્પષ્ટ થઈ ચૂકી છે. તારા શરૂઆતના પત્રો ઉપરથી તો એમજ લાગ્યું કે તું પુરૂષદ્રેષિણી હોવાથી લગ્ન ઇચ્છતીજ નથી. પુરૂષો અને પુરૂષની સત્તાથી તું વિરુદ્ધ હતી પણ તારા છેલ્લા પત્રમાં લખવા મુજબ “યોગ્ય અને ઇચ્છિત પતિ મળે તો પરિણીત જીંદગીમાં રહેવું એ સુખકર છે.” એ હિસાબે તું લગ્ન કરી પરિણીત જીંદગીમાં રહેવું તો તું પસંદ કરેજ છે. હવે તારી દષ્ટિએ યોગ્ય અને અયોગ્ય કાણ તેમજ ઇચ્છિત અને અનિચ્છિત કાણ તે તારેજ નક્કી કરવાનું રહ્યું. માતાપિતાએ આપણો વિવાદ સંબંધ જોડ્યો છે. કુદરતે આપણને પત્રવ્યવહાર દ્વારા કસોટી કરવાની તક આપી છે. મારા વિચારો તું જાણી શકી છું. તારા વિચારો હું સમજી શક્યો છું. હવે એકજ વસ્તુ બાકી રહે છે અને તે એ, કે તારા પહેલા પત્રમાં લખ્યા મુજબ વિચારોની આપ લે કર્યા પછી હવે તું આલ્સવયના વિવાહિત સંબંધમાંથી છૂટી થવા ઇચ્છે છે કે માતાપિતાએ જોડેલા આલ્સવયના વિવાહસંબંધને પાર ઉતારીને કસોટીમય લગ્ન કાયમ રાખવા ઇચ્છે છે?

સ્ત્રીઓના ગુણનો ભંડાર તેં તારા પત્રમાં શોધી શોધીને ભર્યો તે વાંચ્યો; પણ એ બધા ભૂતકાળનાજ હશે ને? વર્તમાન કે ભવિષ્યમાં તે અનુભવાશે, કે સ્મરણ પૂરતાજ રહેશે?

સ્વતંત્રતાના અર્થ સમજાવતો પત્ર તમે લખ્યો તે વાંચ્યો અને વાંચી આનંદ થયો. “પુરૂષો સ્ત્રીઓ ઉપરની સત્તા છોડી દઈ સ્ત્રીઓને સમભાગિની બનાવે એજ સ્ત્રીઓને મન સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા.” મોડા મોડા પણ આખરે આ સત્ય તમે શોધી શક્યાં અને સ્વતંત્રતાની હઠ છોડી દીધી તે ખુશી થવા જેવું છે. સ્ત્રીઓ સ્વતંત્રતાની હઠ ન પકડે

એટલે પ્રરોધને સત્તાનો ઉપયોગ કરવાનો રહ્યો નહિ. સ્ત્રીઓને પ્રરોધને સમભાગિની ગણવી જોઈએ અને સમભાગિની ઉપર સત્તાનો અમલ સંભવે જ નહિ.

વેપારી પોતાની દુકાનના ભાગીદાર ઉપર સત્તા દર્શાવી શકતો નથી, અહીં રહેલ સમજવટથી જ કામ બે છે. દુકાનનો મુત્તીમ અથવા કંપનીનો હેડક્વાર્ટર્સ, એક્સિસનો મેનેજર અને મીલનો સેક્રેટરી ઇત્યાદિ માણસો ઉપર પણ માલિક કદિ સત્તા અજમાવતો નથી. કારણ કે તે જાણે છે કે તેમની શુદ્ધિએ અને તેમની મહેનતે પોતાનું કામ સંતોષપૂર્વક થાય છે, પોતાનું ગુજરાન ચાલે છે, પોતાની આગર વધે છે અને વખાણ થાય છે. આ બધાનો કદાચ મોટો ગુનહો કે મોટી ભૂલ હોય તો પણ તેમની સાથે શાંતિથી અને સમજુતીથી જ કામ બે છે. જ્યારે પગારદાર માણસો સામે પણ સત્તાનો ઉપયોગ થઈ શકતો નથી, ત્યારે જીવનભર નોકરી કરનાર રહે અને શાંતિ અર્પનારી ઉપર સત્તાથી કામ બેનાર મનુષ્ય ન ગણાય પણ મૂર્ખ જ ગણાય. સત્તા અને સ્વતંત્રતાની બાબતમાં હવે આપણે એકમત થયાં એ નિર્વિવાદ છે. કોનો વિજય થયો અને કોનો પરાજય થયો એનો નિર્ણય આવતી કાલ કરી બેશો.

પ્રેમ અને રહેઠાણની વ્યાખ્યા સારી છે. પ્રેમ એ સ્ત્રીનો મુખ્ય ગુણ છે અને રહેઠાણ એ સ્ત્રીઓનું જીવન છે. એટલે સ્ત્રીઓ જેટલા પ્રમાણમાં પ્રેમ કેળવે એટલો જોઈએ છે.

સંયુક્ત અને વિભક્ત કુટુંબના ગુણદોષ સંબંધી તારા વિચાર જાણ્યા. કેટલીક બાબત સાચી છે જ્યારે બાકીનામાં અભિ-માનનો અંશ છે. હું પોતે જ સંયુક્ત કુટુંબમાં રહેવાનું પસંદ કરતો નહિ હોવાથી વધુ ચર્ચા કરતો નથી. છૂટા રહેવામાં હું વધુ આનંદ માનું છું અને વિભક્ત કુટુંબને હું ઉત્તેજન આપું છું. સ્વતંત્ર જીવનમાં જે આનંદ અને અનુભવ મળે તે સંયુક્ત કુટુંબી

વનમાં મળતો નથી.

મારા દરેક પ્રશ્નોના જવાબ એકંદરે સંતોષભર્યા છે. છતાં ત્રના છેલ્લા પેરેઆક્રમાં લખવા મુજબ “સમસ્ત સ્ત્રીજગતને તુફળ પડે અને પુરુષોને પણ પસંદ રહે તેવા લક્ષના અંધારણના યથો હવે પછીના પત્રમાં જણાવીશ” તે વાંચી ખરેખર આનંદ-શ્રવ્ય પામ્યો. લક્ષ જેવા મહત્વના વિષયનાં અંધારણો સ્ત્રીઓના થે ઘડાય અને તે પુરુષોને પસંદ પડે તે તો ખરેખર સોનામાં ગંધ મળવા જેવું છે. પત્ર મળ્યા પહેલાં અને વાંચ્યા સમજ્યા પાયા તે આત્મતની અગાઉથી ચર્ચા કરવી અસ્થાને છે; અને થી હાલ તો મુક્તવી રાખું છું.

તને પ્રશ્ન પૂછવાનો અધિકાર ખરો, અને તેનો જવાબ આપ-ની મારી ફરજ પણ ખરી. તારો પ્રશ્ન ધણો મહત્વનો છે. “સુખ ને કહો છો, સુખ શેમાં માનો છો અને સુખનો અર્થ શો?” વિષય ધણો મોટો છે અને જીવનમાં મુખ્ય છે, જેની ચર્ચામાં સ્તંભોનાં પુસ્તકો ભરાય તેમ છે. છતાં મુખ્ય મુદ્દા લખી જણાવું વાંચી સમજી અનુભવમાં મૂકજે અને પરિણામ જણાવજે.

સુખનો અર્થ એ, કે જેમાં દુઃખનું નામ ન હોય અને કંટને સ્થાન ન હોય અને શોભનું નિશાન ન હોય. સુખ કોને હો છે અને શેમાં માનો છો? તેનો જવાબ એકજ છે કે જેને ખુબ કહીએ છીએ તેમાંજ સુખ માનીએ છીએ; એટલે હવે સુખ ને કહેવાય એ એકજ પ્રશ્ન બાકી રહ્યો તેનો જવાબ નીચે જાય છે.

સુખ શેમાં છે? સુખ ક્યાં છે? સુખનું નામ કોઇ ઝાડ થી કે સુખ નામનું કોઇ ફળ નથી કે તે તોડી લેવાય. મનુષ્ય માત્ર સુખ માટે જન્મે છે, દિવસ રાત પ્રયત્ન કરે છે. સુખ મેળવવા નેક ઉપાયો કરે છે. ધારેલી વસ્તુ મેળવવા પ્રયાસ કરે છે. અને

તે ધારેલી વસ્તુ મળશે ત્યારે હું સુખી થઈશ એમ માની અથાક મહેનત કરે છે. ઇચ્છિત વસ્તુ મેળવે છે તે પછી તે વસ્તુમાં પણ સુખ નથી લાગતું. બદલે ખીજી વસ્તુઓ સુખકર ધારી મેળવવાનો બોલ થાય છે.

મનુષ્યના કપાળે કપાળે જુદા મત હોય છે. કોઈ એકમાં સુખ માને છે તો કોઈ ખીજામાં માને છે. તેનું કંઈ ચોક્કસ નથી. શારીરિક દૃષ્ટિએ તંદુરસ્તી, ખુશમીજીજી અને આનંદી સ્વભાવમાં સુખ મનાય છે. સામાજિક દૃષ્ટિએ સ્વતંત્રતામાં સુખ મનાય છે. ધાર્મિક દૃષ્ટિએ હૃદયના દયાળુપણામાં સુખ મનાય છે. નૈતિક દૃષ્ટિએ સંતોષમાં સુખ મનાય છે અને તાત્વિક દૃષ્ટિએ સમભાવનામાં સુખ મનાય છે. આમ વિવિધ વિષયમાં વિવિધ જાતનાં સુખો મનાય છે.

(૧) “શરીરે સુખી તો સુખી સર્વ વાતે” એ સિદ્ધાંતને અનુસરીને સદા નિરોગીપણું અને તંદુરસ્તીમાં જોટલું સુખ સમાએલું છે તેટલું ખીજામાં નથી. મોટા મહેલોમાં વસતો હોય, દાસ દાસીઓ અને વાડી ગાડીમાં રહેતો હોય પણ જો શરીર સાફ ન હોય તો તે સર્વ કંટકમય લાગે છે. સારાં સારાં ભોજનો, પકવાનો અને મેવા તથા ઉત્તમ વાતીઓ પડેલી હોય પણ તંદુરસ્તી સારી ન હોય તો તે ઉત્તમ વસ્તુઓ ઝર જેવી લાગે છે. સુંદર, સારાં, શોભા-યમાન કપડાં અને અનુપમ શૃંગારની વસ્તુઓ પણ આરોગ્ય વિના નકામી લાગે છે. હીરા માણેક, મોતી અને રત્નોના અનેક સુંદર આભૂષણો હોય પણ શરીર નિર્જળ બની ગયું હોય ત્યારે તે ભારસમ લાગે છે. અને ઉચ્ચતાં દુઃખ થાય છે.

તંદુરસ્તી મેળવવા માટે ખુશમીજીજી અને આનંદી સ્વભાવ જરૂરનો છે. આનંદી સ્વભાવનો મનુષ્ય કેવો સુખી હોય છે અને તંદુરસ્તી યક્ષવા, ટકાવવા તેમજ વધારવામાં પણ ખુશમીજીજી કેવો સહાયક થઈ પડે છે તે તો સામાન્ય જુદિનો મનુષ્ય પણ

સહેલાઈથી સમજી શકે છે. બારીક દ્રષ્ટિએ જોતાં તંદુરસ્તી અને મોજાકા સ્વભાવનો પરસ્પર આધાર હોય એમ જણાય છે, પણ વધારે ઉંડા ઉતરીને જોતાં તંદુરસ્ત મનુષ્ય ખુશમીજાળ હોય તેના કરતાં આનંદી મનુષ્ય સારો તંદુરસ્ત હોય એમ વધારે જોવામાં આવે છે. સુખી રહેવા માટે તંદુરસ્ત રહેવું જોઈએ અને તંદુરસ્ત રહેવા માટે આનંદી સ્વભાવના બનવાની ખાસ કોશિષ કરવી જોઈએ.

(૨) “સ્વતંત્રતા સમાન સુખ નથી અને પરતંત્રતા સમાન દુઃખ નથી.” એ સિદ્ધાંતને અનુસરી સ્વતંત્રતામાં જેટલું સુખ સમાએલું છે તેટલું બીજામાં નથી. પરાધીનતામાં નૌતમ ભોજન મળતું હોય, અપૂર્વ વિહાર મળતા હોય, રાજ્યમાં પણ ઉત્તમ સુખ અનુભવાતાં હોય, ટુંકામાં સર્વ અનુકૂળતાઓ હાસ્ય કરતી હોય તો પણ “પરાધીનતા” એટલા શબ્દોથીજ, મંત્રથી જેમ ભૂત પર અડઢ છાંટ્યા હોય તેવી રીતે, સર્વ સુખ પલાયન કરી જાય છે અને “દુઃખિતે મનસિ સર્વમસદ્યમ્” એ ન્યાયે એ સર્વ સુખના સાધન તેજ અસદ્ય થઈ પડે છે. બીજી તરફથી સ્વતંત્રતામાં અન્ન વસ્ત્રના ઉધારા હોય, અપવાસથી કૃશ થએલી સ્ત્રીના સન્મુખ પેટ ઠોકતાં, દીન વદનથી, બોલવાની શક્તિના અભાવે જોઈ રહેતાં બાળકોના દુઃસકાં સંભળાઈ રહ્યાં હોય, શીત, તૃષા અને તાપના ઝપાટાથી કાયા જર્જરિત થઈ ગઈ હોય તો પણ “સ્વતંત્રતા” એ મોહમંત્ર લોહનું સુવર્ણ બનાવે છે, કોલસાના હીરા બનાવે છે, એ દુઃખને સુખરૂપ કરે છે. સ્વર્ગમાં રહીને બીજાની પરતંત્રતા ભોગવવામાં જેટલું સુખ નથી તેના કરતાં પણ અધિક સુખ નરકમાં સ્વતંત્રપણે રહેવામાં છે.

(૩) “ધર્મે જય છે અને ધર્મ સદા સુખકર છે.” એ સિદ્ધાંતને અનુસરીને ધર્મમાં જેટલું સુખ છે તેટલું બીજામાં નથી. ધર્મનું મૂળ દયા છે અને દયાની ઉત્પત્તિ હૃદયના દયાળુપણામાંજ છે.

દયાળુ દિલનો શાસ્ત્રાર્થ કરવા બેસીએ તો દયા કોને કહેવી, તેજ નક્કી કરવામાં વાંધો ઉઠ્યા વગર રહે તેમ નથી. ખરી દયા તો વગર કસુરે જે માણસ પીડાતો હોય તેવા પ્રયે સહભાવ યતાવી તેને સહાય કરવી તે છે. હરામનાં હાડકાં વધારી સમાજના બો-જરૂપ થઇ પડેલાઓ માટે જીવ ઝીંકારી નાખવો તે દયા નહિ, પણ કેવળ બ્રમણ છે. અવિરત શ્રમ ઉઠાવી રાતદિન વૈતરાં કરવા છતાં જે પેટ પૂરતું ખાવાનું કે અંગ ઢાંકવા પૂરતું પહેરવાનું પણ મેળવી ન શકતો હોય અને જેની મહેનતના પૈસા માથેતુળર, દોંગા અને દગડાઓ પચાવી પાડતા હોય તેજ ખરેખરી દયાને પાત્ર છે. અને તેવી દયા જેના દિલમાં ઉગી નીકળતી હોય તેજ મનુષ્ય આત્મ-સંતોષનું ખરેખરું સુખ અનુભવી જનતાને પણ સુખી કરી શકે છે.

(૪) “સંતોષી સદા સુખી અને લોભી સદા દુઃખી.” એ સિદ્ધાંતને અનુસરી સંતોષમાંજ સર્વ સુખ સમાએલું છે. પ્રભુ જે ધરીએ જે સ્થિતિમાં રાખે તેમાં સંતોષ માનવો અને તે સ્થિતિમાં સુખ માનવું. દુઃખમાં પણ સુખ માનવું. જે કે તે કઠિન છે. પણ પ્રભુ ઉપર આસ્થા રાખી, પ્રભુ જે કરે છે તે સારા માટે એમ ધારી દુઃખમાં સુખ માનવું. “જ્ઞાન સમાન આનંદ નથી અને સંતોષ સમાન સુખ નથી.” મનુષ્યે દરેક વસ્તુને સંતોષની દૃષ્ટિએ જોવું અને સુખ દુઃખ સરખા ગણી પ્રભુ જે સ્થિતિમાં રાખે તે સ્થિતિમાં સંતોષ માની રહેવું. પ્રભુની ઇચ્છાને આધીન થઇ જે સ્થિતિમાં મૂકાયા હોઇએ તેમાં સુખ માનવું. મનની સ્થિતિ ઉપર બધો આધાર છે. ધરીકમાં એ સ્થિતિમાં સુખ લાગે તો ધરીકમાં ખીજી સ્થિતિમાં સુખ લાગે છે. જે સ્થિતિમાં મૂકાયા હોઇએ તે સ્થિતિમાં સારા કામો કરી શાંતિ મેળવવી એ ખરું સુખ છે. ખરું સુખ સંતોષી અને જ્ઞાનીજ અનુભવે છે. કેટલાંક મનુષ્યો અસંતોષી અને લોભી હોય છે, તેઓ કદિ સુખ મેળવી શકતાં નથી, રાજવૈ-

ભવ હોય, પૈસો ટકો હોય, પુત્રાદિક હોય છતાં પણ હંમેશાં બળપો કર્યા કરે છે કે હું સુખી નથી. એવો મનુષ્ય ખરેખર હીલુભાગી છે. કારણ કે પ્રભુએ જે આપ્યું છે તેનો તે ઉપયોગ નથી કરતો અને વધારે આશા રાખે છે. જે આપ્યું છે તેનો ઉપયોગ કરવાને બદલે જે નથી તેનો બળપો કરે છે. મનુષ્ય સુખ ભોગવવાને સંજોગો છે અને પ્રભુ દરેકને સુખીજ રાખે છે. માટે મનુષ્યે જે સ્થિતિમાં હોય તેમાં સંતોષ માની સુખી રહેવું અને બીજાને સુખી કરવાં. બીજાનું સુખ જોઈ અદેખાઈ ન કરવી પણ જે સ્થિતિમાં મૂકાયાં હોય તેમાં સંતોષ માની સુખી થવું જોઈએ. એજ સાચું અને ખરું સુખ છે.

(૫) તત્વદષ્ટિએ જોતાં દરેક ચીજમાં સમભાવના રાખવી એમાંજ સુખ સમાયેલું છે. કોઈ મોટા મહેલોમાં સુખ માને છે. કોઈ સાદી ઝુંપડીમાં સુખ માને છે. કોઈ બઝારમાં, કોઈ નગર થઈ રહેવામાં સુખ માને છે. કોઈ સાત્વિકતામાં, તો કોઈ ધન દોલતમાં, કોઈ વિધવિધ ભોજનમાં, તો કોઈ ત્યાગમાં, કોઈ બાહ્યાડંબરમાં, કોઈ સત્ય સરળતામાં, કોઈ નીતિધર્મમાં તો કોઈ છળ પ્રપંચમાં, આમ વિવિધ માણસો અનેકવિધ રીતોમાં સુખ માને છે. આ તત્વદષ્ટિએ નીરખતાં સમભાવિક રહેવામાં સુખ છે તે બીજા કોઈમાં નથી.

મારી દષ્ટિએ આ બધાનો સાર એ છે કે તંદુરસ્ત અને હંમેશાં ખુશમીજનવાળો તથા દયાળુ હૃદયવાળો સ્વતંત્ર મનુષ્ય સમભાવિ અને સંતોષપૂર્વક દરેક કાર્યમાં લાગ્યો રહે અને જે જે સ્થિતિમાં હોય તેમાં સંતોષ રાખી આનંદ માની રહે તો તે સદા સુખજ અનુભવે.

સુખનું લંગાણુ વિવેચન તને વાંચતાં કંટાળાભરેલું નહિ લાગે તો લીધેલા શ્રમનો પશ્ચાત્તાપ નહિ રહે. આ પત્ર પૂર્ણ કરું

હું. સાથે સાથે તને યાદ દેવડાવું છું, કે તારા ગયા પત્રમાં લખ્યા મુજબ લગ્ન બંધારણના નિયમો જે લખી મોકલવાના હતા તે હજી સુધી મળ્યા નથી. તો આ પત્ર મળેથી તરત લખી જણાવીશ, એ આશા સાથે હાલ તો અટકું છું.

લી. શાંતિકુમાર

પત્ર ૮ મો

લંડન, તા. ૮-૯-૧૯૩૯

મી શાંતિકુમાર,

વિ. આપનો તા. ૧૫-૮-૧૯૩૯નો પત્ર મળ્યો. વાંચી હર્ષ થયો છે. સુખ અને તેના અનેક પ્રકારો જીવી જીવી દષ્ટિએ લખ્યા તે વાંચ્યા છે. અત્યાર સુધી હું ફક્ત “સ્વતંત્રતા સમાન સુખ નથી” એમ માનતી. અને સુખનો અર્થ પૂછાવવાનો મારો ખરો આશય સુખના નામે તમારા મુખે સ્વતંત્રતાનાં વખાણ કરવાં એ હતો, પણ તમેય ક્યાં કાચા છો? તમેય અંધી રીતે સુખના અર્થ કરીને મોકલ્યા! આપે પત્રમાં સુખની અનેક દષ્ટિએ સમાજોચના કરી તે એકંદરે સાચી છે. એટલે સરવાળે તો મને કાંઈ નુકશાન નથી. બલકે આપનો પત્ર મારો જે એકતરફી ભ્રમ હતો તેને નાશ કરવાને સફળ નીવડ્યો અને કાંઈક ઉપયોગી પણ થયો.

આપના પત્રના ખીજ પેરેગ્રાફમાં મને પુરૂષદોષિણીનો કલ્પનાનો ઇલકાળ આપી, અને હું યોગ્ય અને ઇચ્છિત પતિ મળે તો પરિણીત જીવગીમાં રહેવા ખુશી છું એમ માની સમજીને, વિચારોની આપ બેના આશરો હેઠળ, માતૃપિતાએ જોડેલા વિવાહ સંબંધને કાયમ રાખી કસોટીમય લગ્ન કરવા ઇચ્છું છું કે કેમ એવો.

પ્રશ્ન પૂછવામાં આવે છે. હું સમજી નથી શકતી કે એક વખત વિવાહિત સંબંધમાંથી છૂટી કરવાની માંગણી કરનાર પોતેજ તે વિવાહિત સંબંધ કાયમ રાખી, લગ્ન કરવાની બાવના સાથે અને લગ્નમાં જોડાવાનો પ્રશ્ન પૂછીજ કેમ શકે ?

વિવાહિત સંબંધમાં છૂટા થવાની માંગણી પહેલી તમે કરી, છૂટા થવાનો પ્રશ્ન તમે પહેલો પૂછ્યો, અને તે બાબતનો પત્ર પણ પહેલો તમેજ લખ્યો. આમ દરેક રીતે પહેલ કરનાર તમે છો, એટલે તે સર્વના જવાબ પણ પહેલાં તમારેજ આપવા રહ્યા. હું એટલી બધી મૂર્ખ નથી કે તમે છૂટા થવાની માંગણી કરો અને તમે ફરી પાછા લગ્નમાં જોડાવાની માંગણી કરો તે હું કયુલ કરું. લગ્નમાં છૂટા થવાની માંગણી તો હજી ઉભીજ છે. તે દરમિયાન તમે લગ્નમાં જોડાવાનો પ્રશ્ન પૂછીજ શી રીતે શકો ? તમે પહેલી માંગણી છૂટા થવાની કરી છે તે પાછી બેંચી લેવાને તૈયાર છો કે કેમ ? તેમજ તમે માતાપિતાએ જોડેલાં લગ્ન કાયમ રાખવા ઇચ્છો છો કે કેમ ? આ બંને પ્રશ્નનો આપનો જવાબ મળ્યા પછી મારો જવાબ હું જરૂર લખી જણાવીશ. હાલ જવાબ નથી આપી શકતી તે બદલ માફ કરશો.

સ્વતંત્રતાની હઠ છોડી દીધી તેથી તમે જેટલા ખુશ થયા છો, તેના કરતાં તમે સત્તાનો ત્યાગ કર્યો તેથી હું વધુ ખુશી થઇ છું. સત્તાનો તમે ત્યાગ કર્યો એટલે પતિ તરીકે તમે પત્ની ઉપર અમલ કરી શકશો નહિ, દયાવી શકશો નહિ, તેમજ ઇચ્છા વિરૂદ્ધ કાંઈ પણ કાર્ય કરાવી શકશો નહિ. એ તો કયુલ કરો છોને ? સ્ત્રીઓને સ્વતંત્રતા લઇ કાંઈ રાજ્ય કરવા જવાનું નથી. સ્ત્રીઓને ફક્ત ગૃહ સ્વતંત્રતા મળે એજ એમને મન સર્વસ્વ છે. સત્તાનો રાજ-ખુશીથી થએલો નાશ એનું નામજ સ્વતંત્રતા. સત્તા અને સ્વતંત્રતાની બાબતમાં આપણે અત્રે એકમત થયાં એ ખુશી થવા જેવું

છે. માની લીધેલા વિજયના ગર્વમાં, કોનો વિજય થયો અને કોનો પરાજય થયો તેના નિર્ણય તમે આવતી કાલને સોંપો છો. પરંતુ વિજયની વરમાળા તો હું તમને આજે જ સોંપું છું. કારણ કે હું તો પરાજયમાં સુખ માનનારી છું. એક પણ પરાજય વેઠ્યા વિનાનો મળેલો સસ્તો વિજય કોડીના મૂલ્યનો છે. પરાજયનો ડંખ અને વિજયનો ગર્વ—જેના હૃદયમાં આ બે વસ્તુ છે તે કદિ પણ સાચો મનુષ્ય બની શકતો નથી. વિજય કરવાથી ધૂણા ઉપજે છે. કેમકે પરાજીતને દુઃખ થાય છે. જેણે જય અને પરાજય બન્નેનો ત્યાગ કર્યો છે તેજ સુખી છે અને શાંત છે. હવે લગ્નના ખંધારણ વિષયની સૂચનાઓ લખી જણાવું છું.

કોઈ પણ વ્યવહારમાં સ્વચ્છંદ, સ્વેચ્છાચાર કે અસંયમ વિદન કરજ નીવડે છે. આજનાં પ્રચલિત લગ્નો એટલે અનીતિમય વિનિમય-સોદો, સ્વચ્છંદ અને સ્વેચ્છાચારનું સાધન, સત્તા અને પરતંત્રતાનું સ્થાન. આવાં લગ્નો સ્ત્રી પુરૂષ ઉભયને દુઃખકર નીવડે એ સ્વાભાવિક છે.

“હિંદુ સમાજમાં કુમારી અપરિણીત કદિ રહીજ ન શકે”. એવા અવિચારી વિચારો જડ ધાત્રીને બેઠા છે, અને એવા વિચારોમાંથીજ લગ્નનો આદર્શ હલકો પડ્યો છે. અને એવા હલકા આદર્શમાંથી નીતિ અને વિવેકબુદ્ધિનો નાશ થયો છે. તેના પરિણામે પુરૂષો લગ્નને સ્વચ્છંદ અને સ્વેચ્છાચાર પોષવાનું સ્થળ સાધન માની બેઠા છે. એટલુંજ નહિ પણ સ્ત્રીને ફક્ત વિષયનું સાધન માનવાની હદ સુધી આજનો પુરૂષવર્ગ આવી પહોંચ્યો છે.

આજે શાંત, સંતોષી જોડાં, સ્નેહી અને આનંદી યુગલો બહુ ઓછાં નજરે પડે છે. આજે ઓછાવત્તા પ્રમાણમાં ગામડામાં અને સુધરેલાં શહેરોમાં પણ કલેશ, કંઠાસ, અશાંતિ, નિરાશા અને

નીતિબદ્ધતા નજરે પડે છે. એ બધાનું મૂળ કારણ અચ્છિન્ન લગ્ન-વિધિ અને નીતિધાતક કેળવણી છે.

લગ્ન જેવા સારા જીવનના પ્રશ્નમાં નથી હોતી સ્વતંત્રતા કે નથી હોતી એકમેકનો પરિચય કરવા-કરાવવાની વાત; નથી જેવામાં આવતું વય કે સદગુણનું પ્રમાણ. આજના લગ્નથી એક જગ્યાએ પુરૂષ હૃદયમાં અસંતોષ જન્મે છે તો બીજી બાજુ સ્ત્રી અસંતોષી રહે છે. માનવજીવનમાં સાંસારિક અસંતોષ મહા ભયંકર છે, અને એક અસંતોષ બીજા અનેક અસંતોષને નોતરે છે.

આવા સર્વ અસંતોષકારક પરિણામને ઉત્તેજન આપનારી લગ્નની જડ ધાણેલી જીની પ્રથાઓનો નાશ કરી નવા લગ્નના નિયમો ધડાવા જોઈએ અને તેનો વિધિપૂર્વક અમલ થવો જોઈએ. મારી અદ્ય શક્તિ મુજબ હું આવું એક નિયમોનું બંધારણ લખી મોકલું છું. તેમાં સુધારા વધારાને જરૂર અવકાશ રહેલો છે. તો યોગ્ય લાગે તે લખી જણાવજો.

સમાજસુધારાના હેતુથી નીતિ અને રીતનું સમન્વય કરી નવા બંધારણ ઘડી તેને અનુસરી લગ્ન કરવામાં આવે તો તેમાં જે મધુરતા, શાંતિ અને આનંદ મળે તે હાલની ચાલુ પ્રથા કરતાં અનેક ગણા અનુકરણીય અને આશીર્વાદ સમાન નીવડશે.

પશ્ચિમની મુધરેલી બહેનોએ પણ સુધારો કરાવ્યો છે અને લગ્નનાં પ્રતોમાં પણ ત્યાં ધર્મગુરૂઓ પાસે ફેરફાર કરાવ્યા છે; આપણે પણ તેમની માફક સ્વાશ્રયથી આગળ વધવું જોઈએ.

એક કંપની ઉભી કરવી હોય, કોઈ ધંધો કરવો હોય અને તે માટે ભાગીદારની જરૂર પડે ત્યારે ફક્ત દ્રવ્યના રોકાણ પુરતી સમાન ભાગીદારી અને સમાન હક આપીએ છીએ, પછી તે ભાગીદાર પુરૂષ હોય કે સ્ત્રી હોય. ફક્ત વેપાર જેવા સવાલમાં અને ખાલી દ્રવ્ય રોકાણ ખાતર પુરૂષો સમાન ભાગીદારી કબુલ કરે છે;

બ્યારે હરહંમેશને માટે જીવનભર સેવા કરવાનું કબુલ કરતી બીને સમાન ભાગીદારી ન મળે એ શું ન્યાય છે ?

વેપાર શરૂ કરનારને પણ નિયમો ઘડવા પડે, કંપની ઉભી કરનારને પણ કોલકરાર કરવા પડે, સમાજ ઉભી કરવા માટે પણ બંધારણ ઘડવાં પડે. કલબ, સભા કે સોસાયટી શરૂ કરનારને પણ ધારાધારણુની જરૂર રહે છે. તેજ મુજબ લગ્ન જેવા આખા જીવનના પ્રશ્નમાં પણ નિયમોની જરૂર ખરીજ અને તેથી લખી જણાવું છું.

૧ પતિ:—કુદરતે ઉત્પન્ન કરેલા મનુષ્યના બે સમાન વર્ગ- માંનો એક, દંપતીના બે ભાગીદારોમાંનો એક. દુનીઆની સર્વ સ્ત્રીઓમાં એક સિવાયની બાકીનીનો ભાઈ અથવા પુત્ર, સંસાર સાગર તરવાની હોડીનો કેપ્ટન અને પત્નીનો તારણુહાર: આનું નામ પતિ.

૨ પત્ની:—કુદરતે ઉત્પન્ન કરેલા મનુષ્યના બે સમાન વર્ગ- માંની એક, દંપતીના બે ભાગીદારમાંની એક. દુનિઆના સર્વ- પુરૂષોમાં એક સિવાયના બાકીનાની મા બહેન, અથવા પુત્રી, સંસાર સાગર તરવાની હોડીની ખડાસી, અને પતિને સુખ આનંદ અર્પ- નાર: એનું નામ પત્ની.

૩ પતિ:—શાંતિ, પવિત્રતા, વિશ્વાસ, સહનશીલતા, ઉદ્યોગ સદ્ગુણ, સાહસ, અને સ્વાશ્રય આ આઠ ગુણો પતિમાં હોવા જોઈએ.

૪ પત્ની:—સદ્વર્તન, સેવાભાવ, સ્નેહ, દયા, સંતોષ, વિનય, પ્રેમ અને પતિભક્તિ આ આઠ ગુણો પત્નીમાં હોવા જોઈએ.

૫ લગ્ન:—પ્રતિ અને પત્ની ઉભયની સંમતિએ, સ્વેચ્છાએ, અને સ્વાનુભવે એક બીજાના જીવનને જોડી જીવનભરના મિત્રો બનાવનાર પવિત્ર વસ્તુ, હૃદયની અદૃશ્ય અતૃપ્તિને તૃપ્ત કરવાનું સાધન. વિકસિત થએલા સ્ત્રી પુરૂષના હૃદયમાં એક પ્રકારની

અતૃપ્તિ અને પિપાસા સ્વભાવિક રહે છે, જેને પુરૂષ સ્ત્રીહૃદય-
માંથી અને સ્ત્રી પુરૂષહૃદયમાંથી તૃપ્ત કરી શકે; એ તૃપ્તિનો
પરિપાક તે લગ્ન.

૬ દંપત્ય:—પતિએ માન્ય કરેલી પત્ની અને પત્નીએ કબુલ
કરેલા પતિ ઉભયનું લગ્ન-સંબંધથી જોડાવું અને ત્યાર પછી
સંસારમાં સાથે રહી જીવનના પ્રયત્નો ઉકેલવા, એનું નામ દંપતી
જીવન.

૭ પત્ની પતિની અર્ધાંગના અથવા ભાગીદાર તરીકે રહેશે.
એટલે વ્યાપારી કામ સિવાયના દરેક પ્રસંગોએ સ્ત્રી પતિની
સલાહથી અને પતિ સ્ત્રીની અનુમતિથી સંસારનાં દરેક કાર્યો
કરી શકશે.

૮ પતિનાં સગાંવહાલાં, માતૃપિતા કે બાધ જોડેનની સાથે
પત્નીને સંયુક્ત કુટુંબમાં રહેવાનું હોય તો સ્ત્રી સ્વતંત્ર રહી શકે
તેવી ગોઠવણુ પતિએ કરી આપવી પડશે. પતિનાં માતાપિતાની
સેવા કરવી એ સ્ત્રીની ફરજ ગણાશે પરંતુ પતિના માતાપિતાનો
પુત્રવધુ પાસે સેવા ચાકરી માંગવાનો હક રહેશે નહિ.

૯ પતિ પત્નીને ગુલામ તરીકે રાખી શકશે નહિ. પણ
આદર્શ ગૃહિણી તરીકે રાખી શકશે. તેમજ પતિની સત્તા કે
જગ્ગરદસ્તી ચાલી શકશે નહિ. ફક્ત પતિને પૂજ્ય માની સેવા
કરવાની, થોડ્ય હુકમોનો અમલ કરવાની, સદા શાંતિ અને આનંદ
અર્પવાની સ્ત્રીની ફરજ ગણાશે; જ્યારે પત્નીને સમાન માની સુખી
સંસારનાં અનેક કાર્યો કરવાની પતિની ફરજ ગણાશે.

૧૦ પત્નીની પહેલી ફરજ પતિના આરોગ્ય અને તંદુરસ્તીની
લક્ષ્યે સંભાળ રાખવાની રહેશે તેમજ પત્નીના આરોગ્ય અને
તંદુરસ્તી સાચવવા ખાસ ધ્યાન રાખવું—એ પતિની ફરજ ગણાશે.

૧૧ દંપતી જીવનમાં જોડાયા પછી તરતજ અકરમાત સાથે

પતિએ પાંચ થી દશ હજારનો શક્તિ અનુસાર વીમો ઉતરાવવો પડશે.

૧૨ પત્ની કરતાં પતિની ઉંમર બમણી કરતાં વધુ માલમ પડશે તો પત્ની ગમે તે વખતે છુટાછેડા કરવાને હકદાર રહેશે.

૧૩ પતિ પત્નીનું ભરણપોષણ કરવાને અશક્ત હોય કે નિષ્ફળ નીવડે તો પત્ની ગમે તે વખતે છુટાછેડા કરવાને હકદાર રહેશે.

૧૪ પુનર્લગ્ન યા ફરી લગ્ન માટે જોટલી છૂટ પતિ ક્ષેવા ઇચ્છતો હોય તેટલીજ છૂટ પત્નીને પહેલેથી આપવી પડશે.

૧૫ ધાર્મિક વિચારો અને વર્તનમાં પતિ પત્ની સ્વતંત્ર રહેશે. કોઈ કોઈના ઉપર દયાણુ કરી શકશે નહિ.

૧૬ ગૃહવ્યવસ્થાનો સંપૂર્ણ અધિકાર પત્નીના હાથમાં રહેશે. વ્યાપાર વ્યવસ્થામાં સંપૂર્ણ અધિકાર પતિનો રહેશે. સંસાર વ્યવસ્થા ઉભયની સંમતિએ ચાલી શકશે. એમાં જોછુકમી કે જગરદસ્તીનો સમાવેશ થઈ શકશે નહિ.

૧૭ સ્ત્રી અને પુરૂષ એ માત્ર કુદરતી ભેદો છે. સ્ત્રીઓ પણ પુરૂષોના જોટલીજ શક્તિમાન અને બુદ્ધિશાળી હોય છે. એટલે સ્ત્રીઓને પણ પુરૂષના જોટલાજ નૈતિક તેમજ સામાજિક હક્ક હોવા જોઈએ. તેમજ સ્ત્રી અને પુરૂષ બંને વર્ગની સ્વાધીનતા અને હકો સંબંધી કોઈ પણ ઓછું વ-તું નજ હોવું જોઈએ.

ઉપર મુજબના સઘળા નિયમો લખી જણાવેલા છે તેમાં સુધારાને અવકાશ છે. તે લખી જણાવજો, તેમજ ભૂલો પણ જરૂર પડાવજો. પત્ર ધારવા કરતાં વધુ લાંબો થઈ ગયેલો છે. એટલે ઇચ્છા અનિચ્છાએ પણ પૂરો કરવોજ રહ્યો. પત્રમાં કેટલીક વસ્તુઓ દોષીતી રીતે પુરૂષો વિરૂદ્ધ છે. એટલે ક્રોધ નહિ કરતાં ક્ષમા દષ્ટિએ વાંચવા ભલામણ છે. હાલ એજ.

લી. જયાલક્ષ્મીના

પ્રણામ.

પત્ર ૯ મા

લંડન તા. ૮-૧૦-૧૯૩૯

શ્રી. જયાલક્ષ્મી,

પત્ર મળ્યો. સુખના અર્થ તને ગમ્યા જે આનંદની વાત છે. એક વખત મેં વિવાહિત સંબંધમાંથી છૂટા થવા માટે લખ્યું અને ફરીથી વિવાહિત સંબંધ કાયમ રાખી લગ્ન સંબંધમાં જોડાવાનું લખીજ શી રીતે શકું? એ પ્રશ્ન ખરેખર અવિચારણીય છે. વિવાહિત સંબંધમાં છૂટા થવાની માંગણી પહેલી મેંજ કરી હતી, અને સહર્ષ પાછી પણ હુંજ ખેંચી લઉં છું. અને વિવાહિત સંબંધ કાયમ રાખવા ઇચ્છું છું. તું તારી માંગણી પાછી ખેંચી લઇ લગ્ન સંબંધમાં જોડાવા તૈયાર છે કે નહિ તેનો જવાબ સત્વરે લખી જણાવજે. બાકી લગ્નની બાબતમાં હું માફ ચોક્કસપણું પત્રમાં લખી શકું નહિ. વિવાહિત સંબંધ કાયમ રાખ્યો એટલે લગ્ન સંબંધ કાયમજ થશે. તે બાબતનું વધુ લખાણ પત્રમાં કરવું સાફ નહિ. થોડાક મહિનામાંજ આપણે રૂબરૂ મળીશું ત્યારે આપણે બન્ને આપણા વિચાર દઢ કરીશું.

તારા લખવા મુજબ એમ લાગે છે કે વિવાહિત સંબંધમાંથી છૂટા થવાની માંગણી કરનારા વિચારો એકદમ બદલાઇને લગ્ન સંબંધ કાયમ રાખવાની માંગણી કરનારા વિચારો થયાજ શી રીતે? તારી સાથેના પત્રવહેવાર ઉપરથી એમ લાગ્યું કે તારી સાથેના વિવાહિત સંબંધ છૂટા કરવામાં લાભ કરતાં હાનિ વિશેષ રહેલી છે. એમ સમજીને તને તે બાબતનો પ્રશ્ન પૂછ્યો હતો. જે વસ્તુનો એક વખત નિર્ણય કર્યા પછી એમ લાગે કે તે નિર્ણય હવે અનુપયોગી છે એટલે તરત આપણા વિચારો બદલવા જોઇએ. વિચારો બદલવામાં નાનમ ન હોવી જોઇએ. જે જે થઈ ગયેલા

વિચારો જ્યારે જ્યારે આપણને ખોટાં લાગે ત્યારે ત્યારે તે વિચારો બદલવાજ જોઈએ. એમાં શરમ ન હોવી જોઈએ. શરમને લઈને જે માણસ પોતાના વિચારો વખતોવખત બદલતો નથી તે મનુષ્ય કદિ આગળ વધતો નથી. માટે જ્યારે જ્યારે વિચારો બદલવાની જરૂર પડે ત્યારે બદલવાજ જોઈએ અને તેમાંજ લાભ સમાયેલો છે.

બીજા બદલાઈ અંકુર થાય છે; અંકુર બદલાઈને છોડ થાય છે; છોડ બદલાઈને વૃક્ષ થાય છે. કુમાર બદલાઈને પુખ્ત વયનો મનુષ્ય થાય છે. તુરો મરવો બદલાઈને ખાટી કેરી થાય છે, અને ખાટી કેરી બદલાઈને પાકી, ગળી કેરી થાય છે. તમે બાળકને બાળક રૂપમાંજ, બીજને બીજનાજ રૂપમાં અને મરવાને મરવાના રૂપમાંજ સદા સર્વદા રાખવાનું લાભદાયી ગણો છો ?

સત્યની પણ ભૂમિકા છે. બાલ્યાવસ્થામાં સત્ય બાસે છે, તે કુમારાવસ્થામાં અસત્ય લાગે છે. કુમારાવસ્થામાં જે સત્ય લાગે છે તે યુવાવસ્થામાં અસત્ય બાસે છે અને યુવાવસ્થામાં જે સત્ય જણાય તે પુખ્ત વયે અસત્ય જણાય છે.

આપણે અત્યારે જેટલી વિદ્યા અને જ્ઞાન મેળવ્યું છે તેનાથી ચઢીઆતી વિદ્યા અને જ્ઞાનની સાથે સરખાવતાં આપણું જ્ઞાન તે અસત્ય અર્થાત કિતરતા પ્રકારનું હોય તે સ્વાભાવિક છે. ચઢીઆતી વિદ્યા અને જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ માટે આજે જે આપણું જ્ઞાન અને વિદ્યા કિતરતા પ્રકારનાં છે તેનો ત્યાગ કરવોજ પડશે. ઉંચા વિદ્યા-રોવાળા જ્ઞાનમાં પ્રવેશ કરવા માટે આપણા કિતરતા પ્રકારના જ્ઞાનનો ત્યાગ કરવોજ રહ્યો. આમ ઉચ્ચ વિચારો મેળવવા અને તેનો ઉપ-યોગ કરવા સારું હલકા અથવા કિતરતા પ્રમાણના વિચારોનો નાશ કરવોજ પડે. આશા છે કે મારા વિચારો કેમ ફેરવાયા અને તે ફેરવવા જરૂરી હતા કે નહિ તે તું સંપૂર્ણ સમજી શકી હશે.

સત્તા અને સ્વતંત્રતાનો ઝઘડો પતી ગયો અને તેની બિન-

મની વરમાળ મનેજ તમે સોંપો છો તે ધણી ખુશી થવા જેવી વાત છે. ખોટો વિવેક દર્શાવવાની જેવ ન હોવાથી હું તે વગર આનાકાનીએ સ્વીકારું છું. અને એવી વરમાળો હંમેશ મળતી રહે એજ આશા રાખું છું.

હિંદુ સમાજમાં પ્રચલિત એવી લગ્નની જુની રીતિઓનાં અનિષ્ટ પરિણામો દર્શાવી તમે તમારી યુદ્ધિએ અને તમારી અક્કલ અનુસાર પતિપત્નીની વ્યાખ્યા, લગ્ન, હક ઇત્યાદિના સત્તર નિયમો લખી મોકલ્યા તે વાંચ્યા અને વાંચી સ્વાભાવિક હાસ્ય ઉત્પન્ન થયું.

તમે ઘડી મોકલેલા આ લગ્નનિયમો ફક્ત ગળણ પૂરતાંજ લાગે છે. અને તેનો જ્યાં સુધી સમાજ સ્વીકાર ન કરે ત્યાં સુધી અમલમાં ન આવે એ તો ચોક્કસ છે ને ? લખ્યા પદલની મહેનત નિષ્ફળ ગઇ એમ ન ગણાય તેમજ ધારણા મુજબ તેનો સ્વીકાર થવો પણ શક્ય ના ગણાય.

તમારી લગ્નનિયમાવલીને “જ્યાલક્ષ્મી એક્ટ” તરીકે શારદા ખીલની માફક પાસ કરાવવા કોઇ ધારાસભાના મેંબર ઉપર તો મોકલી આપ્યો નથીને ?

“જ્યાલક્ષ્મી એક્ટ”ના નિયમોમાં કેટલાક અર્થ પૂરતાજ છે, તેમજ કેટલાક સૂચના પૂરતાજ છે તે બંને સ્વીકારી શકાય તેવા છે; બાકીના કેટલાક ક્રાંતિમય છે. તેની ચર્ચા પત્રમાં કરી શકાય તેવી નથી. એટલે રૂબરૂ મળીશું ત્યારે તે બાબતની વધુ ચર્ચા કરીશું.

“જ્યાલક્ષ્મી” એક્ટના કેટલાક નિયમો પુરૂષોને અગમ્ય છે અને જે વસ્તુ અગમ્ય હોય તે આદરણીય બની શકે નહિ. આદરણીય ન હોય તેનો આદર કે સત્કાર કરવો એ પાપ છે. એકાદ એ નિયમો તો ખાસ કરીને અયોગ્ય છે. અને અયોગ્ય હોવા છતાં તેને

ચોખ્ખા ગણી અમલ કરવો એ અનીતિ છે. અનીતિ જાણુવા છતાં તે કણુલ રાખવી એ દ્રોહ છે.

દાખલા તરીકે “જ્યથાલક્ષ્મી એકદ” ૧૯૩૯ કલમ નંબર ૧૪ “પુનર્લગ્ન કે ફરી લગ્ન માટે જેટલી છૂટ પતિ લેવા ઇચ્છતા હોય તેટલીજ છૂટ પત્નીને પહેલેથી આપવી પડશે.” પહેલાં તો હું આનો અર્થ સમજી શક્યો નહિ. ખૂબ વિચારાંતે મેં એનો નીચે મુજબ અર્થ કયો. તે હું ધારૂં છું કે બરાબર હશે.

લગ્ન સંબંધમાં જોડાયા પછી પત્ની ગમે ત્યારે મરણ પામે ત્યારે પતિ જે વિધુરલગ્ન યા ફરી લગ્ન કરવા ઇચ્છતો હોય તો પતિના મરણ બાદ પત્નીને પણ વિધવાવિવાહ કરવાની છૂટ આપવી જોઈએ. ટુંકામાં પુરૂષોએ વિધુર લગ્ન કે ફરી લગ્નનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. અથવા તો સ્ત્રીઓને વિધવાવિવાહ કરવાની છૂટ આપવી જોઈએ. પુરૂષો તો વિધુર લગ્ન કે ફરી લગ્ન કરતાજ આવ્યા છે એટલે તે તો બંધ થાયજ નહિ. આખી કલમનો મુખ્ય સાર વિધવાવિવાહની છૂટ આપવી એ છે, તે મારી દૃષ્ટિએ અનુચિત અને અસંભવિત છે.

હું તો ધારૂં છું કે કલમ નંબર ૧૪ને અંગે પતિ પત્ની લગ્નથી જોડાય તે પછી તરતજ મરણ બાબતની અને ફરી લગ્ન સંબંધની જે છૂટ પુરૂષ વર્ગને છે તેટલી જ છૂટ સ્ત્રી વર્ગને આપવી પડશે, એટલે પુરૂષો વિધુર લગ્ન કરે તો સ્ત્રી વિધવાવિવાહ કરી શકે એ બાબતની છૂટ નક્કો કરી તે બાબતનો પાકો દસ્તાવેજ પણ કરવો પડશે અને તેને રજીસ્ટર્ડ પણ કરાવવો જોઈએ. નેથી કરીને પતિના મરણ પછી પુનર્લગ્ન કે વિધવાવિવાહ કરતી વખતે કોઈ રોકાણ કરી શકે નહિ.

આ વિધવાવિવાહ જેવી હલકટ વાતો તમે કયા ધર્મમાંથી શોધી કાઢી? પુરૂષોનું ફરેક બાબતમાં અનુકરણ કરવાનું કાણે શી-

ખવાડ્યું ? લગ્ન ક્યો પહેલાં તમને વિધવા વિવાહનાં વિચારે ક્યાંથી આવ્યા ? વિધવા વિવાહનાં અનિષ્ટ પરિણામે જાણ્યા સિવાય વિધવાવિવાહને તમે સંમત શી રીતે થયાં ? કોઈ પણ સમાજ, ધર્મ કે સંસ્થા જેનો વિચાર પણ ન કરી શકે તેવા વિધવાવિવાહના અશોભ્ય વિચારો તમને ક્યાંથી ઉત્પન્ન થયા ? વિધવાવિવાહ એ શબ્દજ ખરેખર અપ્રિય છે. અને જે શબ્દ સાંભળતાં કે વાંચતાં અપ્રિય લાગે તેનું વર્તન અને પરિણામ કેટલાં ભયાનક હશે તે તમે સમજી શક્યાં છો ? સ્નેહ અને પ્રેમના જે લાંબાલાંબા અને સુંદર અર્થો લખ્યા તે વિધવાવિવાહ ઇચ્છનારાઓમાં કદિ પણ સંભવી શકે નહિ. આજના સમાજમાં ભરણપોષણના અભાવવાળા તેમજ અમણી ઉંમર કરતાં વધુ ઉંમરના પતિઓ ઘણા દેખાય છે. છતાં તેઓની સ્ત્રીઓમાંથી કોઈ પણ સ્ત્રીએ છૂટાછેડા ક્યો છે ? કે કરવા તૈયાર છે, એવી તમે શોધ કરી છે ? આજના સમાજમાં અનેક યાગવિધવાઓ અને ઉંમરલાયક વિધવાઓ હયાત છે. છતાં તેમાંની કોઈએ પણ સ્વેચ્છાથી વિધવાવિવાહ કર્યો છે કે કોઈ વિધવાવિવાહ કરવાને તૈયાર છે એની તમે તપાસ કરી છે ?

જે સ્ત્રીઓ ખુન, આગ કે ચોરના નામથીજ ખીએ, જેને ઓપરેશન હોલના ઓપરેશન જેતાં ચક્કર આવે, હિસ્ટીરીઆ અને ભૂતપ્રેતાદિના ભયથી મુક્ત ન હોય, અગ્નિરોમાં ખરીદી કરવાની પણ હોંશિઆરી ન હોય, શિયળનું રક્ષણ કરવાની શક્તિનો પણ અભાવ હોય આવી આજની સ્ત્રીઓ વિધવાવિવાહ કે છૂટાછેડા કરવા તૈયાર થશે એ કલ્પનાજ કેવળ હાસ્યજનક છે.

સ્ત્રીઓના હૃદયમાં જેટલો પ્રેમ હોય છે તેનાથી વિશેષ તેમના હૃદયમાં ભય હોય છે. પ્રેમ એ સ્ત્રીઓનો સદ્ગુણ છે તેમ ભય એ સ્ત્રીઓનો દુર્ગુણ છે. કોઈ પણ સ્ત્રી ભયરહિત બાળ્યેજ હશે. ભય

એ મનુષ્ય માત્રનો મોટો દુશ્મન છે.

મનુષ્યને તેના જીવનની ઉન્નતિ કરવામાં ચિંતા જેમ વિધ્નરૂપ છે તેમ ભય પણ નુકશાનકારક છે. ભય જ મનુષ્યને ગુલામી દશામાં રાખનાર છે. ભયથી મનુષ્યની માનસિક, નૈતિક અને આત્મિક શક્તિઓનો નાશ થાય છે. ખરી રીતે કહીએ તો ભય એ કોઈ ચીજ નથી. માત્ર માનસિક ભ્રમ છે. ઘણી સ્ત્રીઓ પોતાના બાળકને નાનપણથી જ ભૂતપ્રેત, બાવા, રાક્ષસ આદિની એવી બીક ધાલી દે છે કે મોટી ઉંમર સુધી તે જતી નથી. અને આમ નાનપણથી તેના કોમળ હૃદય ઉપર ભયની છાપ પડે છે અને પરિણામે આવાં બાળકો જન્મનારો સુધી ભયભીત રહે છે.

ઘણા લોકોને તો એક પ્રકારનો એવો ભય કાયમ રહ્યા કરે છે કે લોકો મારે માટે શું કહેતા હશે? બીજા પોતાની હાંસી કરે એનાથી ડરે છે, કોઈ તેની નિંદા કરે એવા ભયથી ડરે છે, કદાચ કોઈ મળે અને તેને પૂછે કે, “કેમ, શરીર કાંઈ આવું લાગે છે? માંદા તો નથીને?” આ સાંભળતાં તેના મનમાં લાગે છે કે—“કદાચ મારા શરીરમાં રોગ તો નહિ થયો હોય?” એવો ભય પેસી જતાં તેનું નિરોગી શરીર બગડે છે, ને ખરેખર તે માંદો પડી જાય છે. ઘણાને તો રાત્રે ઘરમાં બિલાડી કે ઉંદર ખડખડાટ કરે ને વાસણો ખખડે તો બીક લાગે છે. “ચોર તો નહિ આવ્યો હોય?” આમ અનેક પ્રકારના ભયથી મનુષ્યો પાયમાલ બની જાય છે. માટે હંમેશાં નિર્ભય બનતાં શીખવું જોઈએ. નિર્ભય મનુષ્યો જ સુખી જીવન વીતાવી શકે છે.

ભય એ મનુષ્ય જીવનનો નાશ કરનાર એક ભીષણ સાધન છે. ભયથી મનુષ્યોની સમસ્ત શક્તિઓનો નાશ થાય છે, ભયથી મનુષ્યનું આરોગ્ય બગડે છે, બળ ઘટે છે, અને તેની માનસિક શક્તિઓનો નાશ થાય છે. જેમનાં દિલમાં ભય પેસી મથ્યો હોય

છે તેમનામાં આશા કે હિત્સાહ હોતાં નથી, તેમનું મન કોઇ પણ જાતનો વિચાર કરવાને અશક્ત બની જાય છે. ભયભીત અવસ્થામાં જે કામ કરવામાં આવે છે તે કદિ અરાબર હોતાં નથી. જે વખતે મનુષ્ય ભયભીત થાય છે એ સમયે તે કદિ પણ કોઇ મહાન કાર્ય કરી શકતો નથી. ભય તો મનુષ્યની દુર્ભાગતા અને કાયરતાની મૂર્તિનું રૂપ છે.

અતિ ભયથી મનુષ્યને ગાંડપણ આવે છે. લકવા જેવો રોગ થઈ જાય છે, દાંત પડી જાય છે, વાળ ઘોળા થઈ જાય છે. માટે આના રોગોથી બચવા માટે ભયનો ત્યાગ કરી નિર્ભય રહેવાનો અભ્યાસ પાડવો જોઈએ. જેમ કોઇ અપર્યાપ્ત વસ્તુ ખાવાથી રોગ થવાનો સંભવ હોય તો તે વસ્તુ આપણે ખાતા નથી તેમ અનેક પ્રકારના રોગમાંથી બચવાને માટે ભયનો સમૂળગો ત્યાગ કરવો જરૂરી છે. જ્યારે કોબેરા, પ્લેગ જેવા ચેપી રોગ કોઇ જગાએ થાય છે ત્યારે જેટલા મનુષ્યો તે રોગથી મરે છે તેના કરતાં અધિક માણસો માત્ર તે રોગના ભયથીજ મરી જાય છે. થોડો જેમ વધુ ભયભીત બને છે તેમ ચેપી રોગ વધુ ફેલાય છે. માટે જમે તેવી વિપત્તિના પ્રસંગે પણ નિર્ભય રહેતાં શીખવું એ ખાસ જરૂરી છે.

ભય પુરૂષને કવચિત્ અસર કરે છે; જ્યારે સ્ત્રીઓને જીવન-ભર સતાવે છે. ભયભીતતા પુરૂષો કરતાં સ્ત્રીઓમાં અનેક ગણી વધારે હોય છે. સ્ત્રીઓ કાણે કાણે ભય પામે છે અને એ ભયગ્રસ્ત સ્ત્રીઓને આવા પ્રશ્નો ખરેખર વધુ ભયભીત બનાવશે. માટે પહેલાં તે સ્ત્રીઓએ નિર્ભય થવાના નિયમો ધડી તેનો અમલ કરવો જોઈએ. સ્ત્રીઓ નિર્ભય તથા બળવાન થયા સિવાય આવા લગ્નના સખત નિયમો અનાવશ્યક છે.

સ્ત્રીઓ આટલી બધી નિર્ભય અને ભયગ્રસ્ત છે, છતાં ધારો

કે કદાચ સખળ હોય-તો પણ વિધવાઓ સાથે લગ્ન સંબંધથી જોડાનાર પુરૂષ વર્ગ તૈયાર નહિ હોય તો તે નકામુંજ ને? વિધવાઓને પણ આખરે લગ્ન તો પુરૂષો સાથેજ કરવાનાં છે ને? સ્ત્રીઓ સાથે તો નહિ ને? અને પુરૂષજ વિધવા સાથે લગ્ન કરવાને તૈયાર ન હોય તો પછી વિધવાવિવાહ થાયજ શી રીતે? અને એ પણ સ્પષ્ટ છે કે જ્યાં સુધી પુરૂષો સાથે લગ્ન સંબંધથી જોડાનાર કુમારિકાઓ સમાજમાં હયાત હશે ત્યાં સુધી વિધવા સાથે લગ્ન સંબંધમાં કોઈ પણ જોડાય નહિ.

એક આંખ ડુટી ગઈ હોય તો ત્યાં બીજી આવી શકતી નથી, એક હાથ કપાઈ ગયો હોય તો ત્યાં બીજો જોડી શકાતો નથી, એક આંગળી કપાઈ ગઈ હોય ત્યાં બીજી આંગળી જોડી શકાતી નથી. સ્ત્રી એ પુરૂષની અર્ધાંગના છે એ તો કબૂલ છે ને? અર્ધ અંગમાંની અમુક વસ્તુ જેમકે આંખ, હાથ કે આંગળીઓ નાશ પામ્યા પછી તેની જગ્યાએ બીજી જોડી શકાતી નથી તો પછી અર્ધું અંગ નાશ પામે તે પછી બીજા અર્ધા અંગને જોડી શકાયજ શી રીતે? કદાચ અનાવડીની માફક જોડે તો પણ તે અનાવડીજ રહેશે.

આમ પુનર્લગ્ન કે વિધવાવિવાહ સ્ત્રીઓ માટે બીલકુલ અનાવસ્યક છે. જેટલાં સુખ, શાંતિ, પ્રેમ અને આનંદ પ્રથમ લગ્નમાં હોય છે તેટલાં બીજામાં નથી હોતાં. સ્ત્રીઓને તો પતિ એજ સર્વસ્વ હોવું જોઈએ. પુનર્લગ્ન કે વિધવાવિવાહ સ્ત્રીઓ માટે અને તેજ ગુજરાતની સ્ત્રીઓ માટે તદ્દન બીનજરૂરી અને અનુપયોગી છે. એટલે તેવા વિષયોમાં ધ્યાન આપવું અથવા તે વિષય આપતતા નિયમો ધડવા, ચર્ચા કરવી કે તેનું વાંચન કરવું તે સર્વ અર્થ વગરનું છે.

આજ પ્રમાણે છુટાછોડાના હક વિગેરેના કેટલા નિયમો

મહાનરેરી છે, છતાં તે મામળેની ચર્ચા પત્રોમાં કરવા એટલીએ તો પાનખાં પાનાં બરાબર અને એનો પારજ ન આવે એટલે તે તો રૂપરૂ મળેથી ચર્ચા કરીશું.

મરિછત અભ્યાસ પૂરો થઇ ગયો છે, અને ફેબ્રુઆરી માસમાં ત્યાં આવવાનો વિચાર છે. આવવાનું નક્કી થયે તરત લખી જણાવીશ. સહનશીલ હૃદયે અને મગને વાંચને અને સદ્ગુણ શોધી પત્રનો જવાબ લખને. હાલ એજ.

લી.

શાંતિકુમાર

પત્ર ૧૦ એ

અમદાવાદ તા. ૨-૧૧-૧૯૩૯

શ્રી. શાંતિકુમાર,

વિ. આપનો તારીખ આઠમીનો પત્ર મળ્યો. વાંચી સહેજ આનંદ સાથે દિલગીરી થઇ. વિવાહિત સંબંધમાંથી છૂટા થવાની માંગણી જેટલી કિતાવળથી કરી હતી તેટલીજ બહાદુરીથી તમે સહર્ષ પાછી ખેંચી લીધી એ પ્રશંસનીય છેજ; છતાં પણ અંતે તો તમે પુરૂષ વર્ગનાને ? તમે લખો છો કે “લગ્નની બાબતમાં હું ચોક્કસપણું પત્રમાં લખી શકું નહિ.” તેનો અર્થ સમજી શકતી નથી. વિવાહિત સંબંધમાંથી છૂટા થવાનો મંબીર પ્રશ્ન તમે ચોક્કસપણે પત્રમાં લખી શકો અને લગ્નની બાબતમાં ચોક્કસપણે ન લખી શકો એ પણ આશ્ચર્યજનક તો ખરું ને ? વિવાહિત સંબંધમાંથી છૂટા થવાની મારી માંગણી તો તમારી માંગણીના બધાજ રૂપેજ હતી એ તો તમે જાણો છો. તમે

તમારી માંગણી પાછી એ'તી લીધી એટલે મારી માંગણી તો સ્વાભાવિક નાણુદ થઇ જાય છે. તો પણ પ્રશ્ન ઉપાડયો છે એટલે તે પુરો કરેજ છૂટકો.

તમે લગ્ન સંબંધથી જોડાવા કબુલ કરો છો કે નહિ તેનો સ્પષ્ટ જવાબ જોઇએ. લગ્ન તમારે પુરૂષોને મન રમત હશે પણ સ્ત્રીઓને મન તો જીવનભરનો પ્રશ્ન છે માટે તેનો ચોક્કસ જવાબ તરત મળવો જોઇએ.

પુરૂષોની કપટબુદ્ધિથી હું અજાણી નથી. મારા મોઢે તમે લગ્ન કબુલ કરાવી, પોતે છૂટા રહેવા માંગે છે. એટલે કે એક લગ્નનું સાટું નક્કી કરી તમારી દૃષ્ટિએ કોઇક અધિક રૂપગુણવાળી લાગે તો તમે કબુલેલાં લગ્નના સાટાને પડતું મૂકી અન્યની સાથે જોડાઈ શકો. આજ તમારો આશય છે કે બીજો કોઇ?

પણ આવો વિચાર કરી રાખવામાં તમે ભૂત કરો છો. પુરૂષોને સ્ત્રીઓ પસંદ કરવાના વખત હવે ગયા. હવે તો એ યુગ શરૂ થાય છે કે જેમાં સ્ત્રીઓજ પોતાને યોગ્ય પતિ ઇચ્છાનુસાર શોધી કાઢશે.

તમે જો મારી સાથેનું લગ્ન કબુલ કરતા હો તો તે હું પણ કબુલ કરું છું. બાકી તમારી સાથે લગ્નમાં જોડાવા માટે હું અધીરી નથી. તેમજ લગ્નસંબંધમાંથી છૂટી થવાને આતુર પણ નથી. સાથે સાથે જીવનભર કૌમાર્યાવસ્થામાં રહેવું પડે તો તેથી નામુશ પણ નથી. છતાં પણ હવે આ લગ્નસંબંધની ચર્ચાનો તાકીદો અંત લાવવો ઇચ્છનીય છે. વૃણતી ટપાકે આંપતી કબુલાત લખી જણાવજો, જેથી તે ચર્ચાનો અંત આવે.

તમારા વિચારો કેમ બદલાયા અને વિચારો બદલાવાજ જોઇએ તે વિગત આપના પત્રથી જાણવા મળી તે બદલ આપનો આભાર. તમારા વિચાર બદલવા એ મારો આશય હતો અને તમે આટલા જલદી તમારા વિચારો બદલ્યા તેથી તો હું ખુશીજ થઇ છું.

પડી મોકલેલા લગ્નના નિયમો ફક્ત ગાંધી પૂસ્તાજ હતા અને છે. લગ્નના નિયમો એ મારા અભ્યાસ અને વિચારનું પરિણામ છે. પુરૂષ વર્ગથી વિરૂદ્ધ તે નિયમો હતા એટલે તે પુરૂષ વર્ગને પસંદ નજ પડે. અને પસંદ પડે તેવા હોય છતાં પણ તેની વિરૂદ્ધતા દેખાડવા જુદા જુદા ઉપાયો પુરૂષવર્ગ સમજાવે, 'અતાવે એ સ્વાભાવિક છે.

લગ્નના નિયમોની માંગણી કરી અને તે માંગણી મુજબ લખી મોકલ્યા, ત્યારે તમે તેની કેવળ મસ્કરી કરી 'જયાલક્ષ્મી એક્ટ' વિગેરે નામો આપી જુગજુના દાખલા આગળ ધરી કેવળ અસં-ભવતા દર્શાવી છે.

“આજના સમાજમાં ભરણપોષણના અભાવવાળા તેમજ અમણી ઉંમર કરતા વધુ વયના પતિ ઘણા છે. છતાં છૂટાછેડા કોષ્ટકે કયાં નથી તેમજ કરવા તૈયાર નથી” એ વાત તમારી સાચી છે એ હું કબુલ કરું છું; પણ એ વસ્તુ નમાની બેવા જેવી છે એમ તમે માનો છો? એ વસ્તુ શું યોગ્ય છે? જે વસ્તુ યોગ્ય નથી તેને કાયમ રાખવી એ શું ધર્મ છે? આવી અનિષ્ટ પ્રથાનો નાશ કરવો એ આજના સમાજનું મુખ્ય કર્તવ્ય છે. તે કબુલ કરવાને બદલે અસંભવિત અને અશક્ય કહી દૂર રહેવું એ જ્ઞાનનું અપમાન કયાં બરાબર છે.

“પુનર્લગ્ન કે ફરી લગ્ન માટે જેટલી છૂટ પતિ બેવા ઇચ્છતા હોય તેટલીજ છૂટ પત્નીને પહેલેથી આપવી પડશે” આનો જે અર્થ કરવો જોઈએ તેના કરતાં ગાંધી છુત્રીને તેનો જોધો અર્થ કરી તેની વિરૂદ્ધતા અનેક વાકયો લખી તમે સ્ત્રીઓની નબળાઈ અને પુરૂષોની અશક્તિ બહેર કરવામાં એ પાનાં ભર્યાં છે. તમારા આવા વિચારો વાંચી ખરેખર આનંદ દૂર થાય છે. અમણી માણસ અથવા કોઈ જુના વિચારના પુરૂષ તરફથી આવા

અકસ્પનીય વિચારો મળે એ સંભવિત છે. પણ ભણેલા અને સુધારક વિચારના યુવક હૃદયમાં પણ આવા જીમજીમતા અનિષ્ટ વિચારો ભરી રાખ્યા હોય એ કલ્પવૃં પણ અશક્ય છે.

ઉપર લખ્યા મુજબના વાક્યનો (નિયમ ૧૪) ખરો અર્થ એ છે કે પુરૂષો જરૂરીઆત વિના અમુક ઉંમર થઈ ગયા પછી પણ અને છેક વૃદ્ધાવસ્થા સુધી પણ એક બે અથવા ચાર વખત લગ્ન કરે; પુત્રાદિ હોવા છતાં અને ઉંમર પણ થઈ ગઈ હોવા છતાં ફક્ત વિષયાદિ મોજશોખાર્થે અનેક આગાએનાં જીવન જુટવી શ્વે, આવી જે અનિષ્ટ પ્રથા આજનો સમાજ નભાવી રહ્યો છે તેનો નાશ કરી, લગ્ન કરનાર પત્ની પતિ પાસે પડેલેથી નક્કી કરી શ્વે કે આપણે બન્નેમાંથી કોઈ પણ બેપાંચ વર્ષના ટુંકા સમયમાં કે કેવળ અકસ્માતના કારણે મરણ પામે તો બન્ને પોતાની ઇચ્છા અને આકાંક્ષા હોય તો ફરી લગ્ન કરી શકે; તે સિવાય પત્ની મરી જાય તો પતિ ફરી પરણી શકે નહિ, પણ જીંદગીભર વિધુરાવસ્થામાં રહે. અને પતિ મરી જાય તો પત્ની ફરી પરણી શકે નહિ. બન્ને કે તે જીંદગીભર વિધવાવસ્થામાં રહી પવિત્ર જીવન ગુજારે. આમાં મુખ્ય મુદ્દો એ છે કે પુરૂષોના ફરી લગ્ન કે અનેક લગ્ન ઉપર કાપ પડે છે. અને અમુક ચોક્કસ શરતો સિવાયના કોઈ પણ સમયે એક પત્ની મરી ગઈ એટલે બીજી અને બીજી મરી ગઈ એટલે ત્રીજી, એ પ્રથાનો નાશ થાય છે. આ જે સીધી રીતે કબુલ કરવાને પતિરાજ ન હોય તો પત્ની પણ પતિના મરણ પછી પુરૂષોની માફક ફરી લગ્ન કરી શકે. અને જે તે પ્રથા ચાલુ રહે તો પુરૂષો આપોઆપ પોતાનાં ફરી લગ્ન અને અધિક લગ્ન ઉપર કાપ મૂકશે. જીવનમાં એકપત્નીવ્રત અને એકપતિવ્રત એવાં મધુર લાગશે કે જે ઉભયને સ્નેહ અને આનંદકર્તા નીવડશે. અને ત્યારે સમાજમાં પુનર્જન, વિધુરલગ્ન કે વિધવા વિવાહનું નામ પણ સંભળાશે નહિ.

એક યુગ એવા હતા જ્યારે પુરુષ એકપત્નીવ્રતધારી રહેતા; સ્ત્રી પતિવ્રતા રહેતી. ક્રમે ક્રમે સ્ત્રી વર્ગ અજ્ઞાન થતો ગયો અને તેનો લાભ લઈ પુરુષોએ ફરી લગ્ન, વિધુર લગ્ન ઇત્યાદિ સ્વાર્થી વૃત્તિથી પોતાના લાભ સાડ સમાજમાં દાખલ કરી દીધાં. આજે તે લાભ ક્યાં તો પુરુષ છોડી દે અથવા તેટલાજ હજી સ્ત્રીઓને આપી સમાન બનાવે. આ બેમાંથી એક તો કબૂલ કરેજ છૂટકો. જેમ પુરુષો સ્ત્રીને સ્વતંત્રતા ન આપે તો સત્તાનો ત્યાગ કરે, તેમ વિધવા વિવાહની છૂટ ન આપે તો વિધુર લગ્નનો ત્યાગ કરે; આ એક તદ્દન સીધી અને સાદી વાત છે.

હિંસા કરનારને પણ પોતાના પ્રિય સનેહીઓની હિંસા કરવી રૂચતી નથી. અસત્ય બોલનારને પણ ખીજના અસત્યપણા ઉપર રીસ પડે છે. ચોરને પણ પોતાની વસ્તુ ચોરનાર ઉપર ક્રોધ પડે છે. તેમ વિધુર લગ્ન કરનારને પણ વિધવા વિવાહ ઉપર ક્રોધ પડે છે. આમ દુર્ગુણી પણ પોતાના દુર્ગુણ દૂર નહિ કરતાં ખીજના દુર્ગુણ તરફ ક્રોધી બને છે. દુર્ગુણીનેય દુર્ગુણ તરફ પ્રેમ કે પસંદગી તો નથીજ. તેનેય ગુણની કિંમત છે. પણ તેની સ્વાર્થી વૃત્તિ પોતાના દુર્ગુણો જોઈ શકતી નથી; પણ પારકાના જોઈ શકે છે.

વિદ્વાનું અશુરણ થાય એટલે કેટલાક દુષ્ટ વિચારો મનુષ્યમાં સહેજે પ્રવેશ કરે છે; એમાં સદેહ રાખવા જેવું કાંઈ નથી. પુરુષો સાઠ સાઠ વર્ષની વૃદ્ધાવસ્થા સુધી પણ વાસના ટાળી ન શકે તો સ્ત્રીઓ વૈધવ્ય કેમ સહન કરી શકે? અલ્પ આયુષ્યના બળે પતિ મૃત્યુ પામે એવા કુદરતના નિર્માણમાં પત્નીનો શો દોષ હશે કે જેથી સમાજમાં તેને વૈધવ્યની બસમી સગ્ગ બોગવંતી પડે?

ભયભીતતા સ્ત્રીઓમાં વિશેષ હોય છે. ભયનો અર્થ અને તેના ગુણદોષની જે વ્યાખ્યા કરી છે તે સમજવાજેની છે. આખા પત્રમાં વિચારો અદલવા સંબંધી તેમજ ભયના ગુણદોષ દર્શાવ્યા

સિવાય બીજું કંઈ મને અગત્યનું લાગતું નથી.

ભયના ઓઠા હેઠળ અને આજની સમાજ પ્રણાલિકાના દંભ નીચે તમે આવા સારા નિયમેને પણ અનાવશ્યક અને જરૂર વિનાના દર્શાવ્યા છે. સ્ત્રીઓની નિર્બળતા, ભયભીતતા અને અશક્તિ દર્શાવી વિધવા વિવાહ અને છૂટાછેડાની અસંભવિતતા તમે દર્શાવો છો. નિર્બળતા હોય એટલે વિધવા વિવાહ કરી શકાય નહિ. અશક્તિ હોય એટલે છૂટાછેડા થઈ શકે નહિ, ભયભીતતા હોય એટલે તેવા વિચારો થઈ શકે નહિ એમ તમે તમારા કાગળમાં જણાવો છો.

અભણતા હોય છતાં નિશાળે જવુંજ જોઈએ, પડતાં પડતાં પણ ચાલતાં શીખવુંજ જોઈએ-એ પ્રમાણે જે જે વસ્તુ બની શકે તેવી ન હોય તેને છોડી નહિ દેતાં ઉદ્ધમ કરી વળગીજ રહેવું જોઈએ. આ પણ તમારા શબ્દો તમારાજ પત્રમાં તમેજ લખેલા છે. એક વખત આમ લખવું, બીજી વખત તેમ લખવું, આમ ત્યારે ત્યારે જે બાબતમાં સ્વાર્થ રહેલો હોય તે પ્રમાણે લખવું એ પણ પુરૂષ વર્ગના સદ્ગુણજ કહેવાય કે ?

એક હાથ કપાઈ ગયો હોય ત્યારે બીજો જોડી શકાતો નથી, એક આંખ કુટી ગયા પછી બીજી આંખ આવી શકતી નથી. તેજ પ્રમાણે પુરૂષની એકની એક સ્વામીભક્ત સ્ત્રી, જીવનભરની દાસી અને જીંદગી અર્પણ કરનાર પતિવ્રતા પત્ની મરણ પામે તો તેના જગ્યાએ બીજી પત્ની લાવીજ શી રીતે શકાય ? જે દૃષ્ટાંત તમે પરમાર્થની દૃષ્ટિએ અમને બતાવો છો તેજ દૃષ્ટાંતને આપની સ્વાર્થવૃત્તિ ડોરે મૂકી તમેજ અનુસરો તો તે દૃષ્ટાંત અમને પણ અસર કરશે. આકી પછી હાથીના દાંત જેવું, બતાવવાના જુદા અને ચાવવાના જુદા, એવું થાય.

પુરૂષને વિધુર લગ્ન કરતાં રોકવા નથી અને સ્ત્રીઓને પુનઃલગ્ન કરતાં રોકતી છે. અને તેના સમર્થનમાં કહે છે કે સ્વરાજ્ય

મેળવવા માટે જેમ લાભકાત જોઈએ છે તેમ વિધવાવિવાહ માટે અભય, બળવાન અને શક્તિવાન થવાની જરૂર રહે છે. આમ પુરુષ વર્ગ પોતાની પાસે લુચ્ચા વાણીઆની માફક બે ત્રાજવાં રાખે છે. એકથી લે છે અને બીજાથી આપે છે. પોતાના પહોડ જેવા દોષને રાખના દાણા જેટલા ગ્રીણા જુએ છે ને બીજાના રાખ જેટલા દોષને પર્વત જેવડા જુએ છે.

વ્યવહાર બુદ્ધિથી પણ પુરુષ વિચારે તો જાણે કે વિધવાઓને દયાવવાનો તેને અધિકાર નથી. બળાતકારે અને અનિચ્છાએ પણ વેલું વૈધવ્ય બુધણુ નથી પણ દુષણુ છે.

જે વિધવાઓ પોતાનું જીવન સાદાઈ અને સદગુણમાં માળવા માંગતી હોય, સંસાર સુખની બોલુપતા જેમના હૃદયને અસર ન કરતી હોય, પોતાના સ્વર્ગસ્થ પતિની યાદ દિલમાં ધરી તેનાજ નામનું અહોનિશઃરટણ કરી સંસારના હરકોઈ ભોગવિલાસથી વંચિત રહી, નિષ્કલંક જીવન ગુજારવા માંગતી હોય તે વંદનીય છે.

પણ જે ફરી પરણવા ઇચ્છતી હોય, વૈધવ્ય જીવન માળવા માંગતી ના હોય, સંસાર સુખની વાસનાઓ સેવતી હોય અને જેને અહોનિશ વૈધવ્ય દશા માટે દિલમાં ડંખ થતો હોય તેવી વિધવાને પુનર્લગ્ન કરવાની છૂટ આપવી જોઈએ. તેમાં સમાજ કે કાયદાનો ભય કે અંકુશ ન હોવો જોઈએ.

સાઠ વર્ષના ધનિક બુદ્ધા પંદર કે સોળ વર્ષની કન્યા સાથે ત્રીજો વિવાહ કરતાં શરમાતા નથી. સમાજ તેને સાંખે છે. અને ત્યારે ગરીબ વીસ વરસની વિધવા સંયમ જળવવાનો યત્ન કરવા છતાં નથી જળવી શકતી તેથી ફરી વિવાહ કરવા ઇચ્છે છે ત્યારે સમાજ તેનો તિરસ્કાર કરે છે. આ ધર્મ નથી પણ અધર્મ છે.

ન્યાય એમ કહે છે, કે જ્યાં સુધી વિધુરને ફરી પરણવાનો હક્ક છે ત્યાં લગી વિધવાને તેજ હક્ક હોવો જોઈએ. સમાજની

રક્ષાને સારૂ અમુક પ્રતિબંધોની આવશ્યકતા કહે છે. પણ તે પ્રતિબંધ બંને વર્ગને સારૂ સરખો હોવો જોઈએ ને તેમાં જેમ આખા સમજી પુરૂષ વર્ગની તેમ સમજી સ્ત્રીઓની પણ સંમતિ હોવી જોઈએ.

મારા સ્વતંત્ર મતાનુસાર વિધવા વિવાહ ફક્ત આગવિધવાઓ સારૂ ઇચ્છિત છે. તેમજ વિધુર લગ્ન પણ બાળ વિધુર માટે ઇચ્છનીય છે. પચીસ કે ત્રીસ વર્ષથી વધુ ઉંમરની સ્ત્રીઓ સારૂ વિધવા વિવાહ ખીનજરૂરી અને અયોગ્ય છે. તેમજ પચીસ કે ત્રીસ વર્ષ ઉપરના પુરુષો સારૂ વિધુર-લગ્ન ખીનજરૂરી અને અપ્રમાણિક છે.

લગ્નના નિયમોના ચૌદમા નિયમનો જે વિસ્તૃત અને સ્પષ્ટ ખુલાસો કરવો હોય તો નીચે મુજબનો કરી શકાય:

(A) પત્નીનું, લગ્ન પછી પાંચ સાત વર્ષમાં, મૃત્યુ થાય અને તે વખતે જો પતિની ઉંમર પચીસ કરતાં વધુ ન હોય તો તેવા વિધુરને લગ્ન કરવાની છૂટ હોવી જોઈએ.

(B) પતિનું પાંચ સાત વર્ષમાં અકસ્માત મરણ થાય અને તે સમયે પત્નીની ઉંમર પચીસ વરસની અંદરની હોય તેમજ તેનું મન વૈધવ્ય ન ઇચ્છતું હોય, સંસારમુખની બ્રોલુપતા અને ભોગ વિકાસથી વંચિત રહેવાનું કબુલ કરતું ન હોય, તો તેઓને પણ વિધવા વિવાહ માટે છૂટ રહેવી જોઈએ.

(C) કોઈ પણ વર્ગને ત્રીજી વારનાં લગ્નની છૂટ તો હોવીજ ન જોઈએ. આમ ત્રીજી વારના લગ્નનો નશ થશે, પચીસ વર્ષ સુધી વિધવાઓને ઇચ્છા હોય તો પુનર્લગ્ન કરવાની છૂટ રહેશે, અને પચીસ વર્ષ પછીનાં વિધુર-લગ્નનો અંત આવશે.

સમાન દષ્ટિથી અને સમાન ભાગીદારીથી આપ તપાસ કરશો તો મને ચોક્કસ ખાતરી છે કે મેં જે વસ્તુ લખી છે તે

સત્ય ભાગશે. ઉપયોગી છે કે નહિ, અનુકરણીય છે કે નહિ તે જુદી વાત છે પણ જે વસ્તુ લખી છે તે અસત્ય કે જરૂરીઆત વિનાની નથી.

આપના છેલ્લા પત્રોમાં જણાવેલા સુખના અર્થો અત્રેની મારી એક જાહેનપણીને બતાવતાં તેણે આખા લગ્ન સંબંધની ચર્ચા શરૂ થઈ ત્યારના બધા પત્રો વાંચવા અને ઉતારવા સારૂ માંગ્યા છે. આપની સંમતિ મેળવ્યા પછી મેં સદર પત્રો આપવા કબુલ કર્યા છે. તો તે બાબતમાં આપને કાંઈ વાંધો હોય તો લખી જણાવજો.

આરોગ્ય અને તંદુરસ્તી સંબંધમાં કોઈ સારાં પુસ્તકો મળે તો તે સાથે લેતા આવજો અને કોઈ સારા લેખ અથવા વિચારો મળે તો લખી જણાવજો. હાલ એજ. સનેહવંદન સ્વીકારજો.

લી. જયાસદમીના પ્રણામ.

પત્ર ૧૧ મો

લંડન તા. ૮-૧૨-૧૯૩૯

શ્રી જયાસદમી,

પત્ર મળ્યો, વાંચ્યો અને વાંચીને સંતોષ થયો. હું તારી સાથેનું લગ્ન કબુલ રાખતો હોઉં તો તું પણ મારી સાથેનું લગ્ન કબુલ રાખવા તૈયાર છે તે જાણ્યું. લગ્ન સંબંધની ચર્ચાનો તું અંત ઇચ્છે છે, સ્પષ્ટ જવાબ અને કબુલતા માંગે છે તે પણ ફિક્ક. લગ્નની આ ચર્ચાથી તું કંટાળી ગઈ હોય એમ લાગે છે. લગ્ન સંબંધીની ચર્ચાના પત્રવ્યવહાર દ્વારા મારે તારા વિચાર

અને જ્ઞાનનો અનુભવ કરવો હતો તે પણ મોટા ભાગે પુરો થયો છે. એટલે લગ્નના વિષયની ચર્ચાનો અંત લાવવો એવી મારી પણ ઇચ્છા છે.

તું હવે સમજી તો ગઈ હમિશ કે લગ્ન સંબંધની ચર્ચાનો પત્રવ્યવહાર કરવામાં મારો મુખ્ય આશય તારા વિચાર, સ્વભાવ અને જ્ઞાનની પરીક્ષા બેવાનો હતો. અને જે વસ્તુની પરીક્ષા બેવાનો વિચાર હોય તેની વિરૂદ્ધના વિચારો દર્શાવીએ તોજ ખરી પરીક્ષા લઈ શકાય. આથી અત્યાર સુધીના પત્રવ્યવહારમાં જે જે વિચારો તેં તારા પત્રમાં દર્શાવ્યા છે તેના મોટા ભાગને હું મળતો થાઉં છું; અને તારા વિચારોનો મોટો ભાગ જે મારી ધારણા હતી તે મુજબનોજ છે.

કરવા ધારેલી કસોટીમાંથી તું પાર ઉતરી છે. એટલે હવે હું પણ સાચા હૃદયે તારી સાથે લગ્નમાં જોડાવા કબુલ થાઉં છું. અને આપણે બન્ને એ કસોટીમય લગ્ન દ્વારા આપણાં જીવન જોડી સંસાર સાગરમાં વિચરીશું.

તારી સાથેના વિવાહિત સંબંધમાંથી છુટા થવાની સહેજ પણ ઇચ્છા કે કલ્પના મારા હૃદયમાં નહોતી. અને ઇચ્છા સંભરી શકે પણ નહિ. અને કદાચ એવી ઇચ્છા ઉત્પન્ન થાય તો તેનું યોગ્ય કારણ પણ હોવું જોઈએ. અને યોગ્ય કારણ હોવા છતાં પણ તે ખામતનો સીધો પત્રવ્યવહાર કરવો એ હજી અશક્ય છે. આમ છતાં પણ મેં તારી કસોટી કરવાની ખાતર તારી સાથે સીધો પત્રવ્યવહાર શરૂ કર્યો તે સમાજની દૃષ્ટિએ આશ્ચર્યકારક ગણાય. આજનો સમાજ આવા પત્રવ્યવહારને અજબ જેવો પત્રવ્યવહાર ગણે એ પણ સંભવિત છે.

આવો પત્રવ્યવહાર શરૂ કરતાં પહેલાં મેં ખૂબ વિચાર કરેલો. પણ ત્યારે ખુશી સમાચારનો પત્રવ્યવહાર આપણી વચ્ચે શરૂ

ધર્મે ત્યારે તે વિચાર મેં દઢ કર્યો. અને તું બહેલી હોવાથી મારા પત્રથી દિલગીર નહિ થતાં સામે જવાબ આપીશ એવી ખાત્રી હોવાના નિશ્ચયે પત્રવ્યવહાર શરૂ કર્યો હતો.

હું ધારું છું ત્યાં સુધી આવી જતના પત્રવ્યવહારથી મને તારા વિચારો અને સ્વભાવ જાણવા મળ્યા છે. અને તને પણ મારા વિચાર જાણવા મળ્યા છે. એટલુંજ નહિ પણ આવા પત્રવ્યવહારથી આપણે બન્નેને ઘણું જાણવા મળ્યું છે. તે ઉપરાંત લગ્નની મંભીરતા, જોખમદારી તેમજ આખા સંસારના પ્રશ્નો અને જીંદગી આનંદ અને પ્રેમમય ગુજરવા બાબતનું પરસ્પર જ્ઞાન મળ્યું છે. તે એકંદરે આપણને બન્નેને લાભદાયી જ નીવડશે.

આ પત્રવ્યવહારથી તને કાંઈ નુકશાન તો થયું નથીને? આપણે બન્નેએ આપણો વિવાહિત સંબંધ કાયમ રાખી લગ્ન કરવાનું કબુલ કર્યું છે એ પણ ખરૂંને? આપણું લગ્ન વડીલોએ પોતાની સંમતિથી જોડેલું હોવા છતાં પતિ પત્નીની પસંદગીથી થએલું લગ્ન-પ્રેમલગ્ન જ ગણાશે.

લગ્નના નિયમો અને પુનર્જન સંબંધી તારા વિચારો એકંદરે સારા છે. તેમાં તું સુધારાને સ્થાન રહેવાનું જણાવે છે. અને હું પણ થોડા ઘણા સુધારા બતાવવા ઇચ્છું છું. પણ તે રૂબરૂમાં જ નક્કી કરી લઈશું. એટલે તારા આખા પત્રનો જવાબ હવે રૂબરૂમાં જ આપીશ.

તારી બેનપણી કે સખી મારા પત્રો વાંચવા અથવા ઉતારી લેવા માગે છે તે વિગત જાણી. પણ હજી તારામાં સ્ત્રીનું ભોળપણ છે. આપણા આ પત્રો લગ્ન થવા પહેલાં કોઈને પણ બતાવવા અથવા આપવા એ ગુણને બદલે અવગુણકર્તા નીવડશે. લગ્ન થયા પછી તે બતાવવા, આપવા અથવા વંચાવવા ગુણદાયક નીવડે ખરા. પરંતુ હાલ તો તું વાચદાન કરતી રહેજે. લગ્ન પછી તે

અતાવવા, વંચાવવામાં વાંધો નથી.

આરોગ્ય અને તંદુરસ્તી સંબંધનાં પુસ્તકોની તે' માંગણી કરી, તેમજ તે બાબતના વિચારો લખી જણાવવા માંગણી કરી તે જાણી. અત્રેનાં પુસ્તકો અહિંના આરોગ્ય સંબંધી અને તે પણ અંગ્રેજીમાં જ લખેલાં છે. તે ત્યાં અને તારા માટે અનુપયોગી નીવડશે. છતાં તે બાબતના મુખ્ય ઉપાયો અને જાણવાજોગ નિયમો લખી જણાવું છું. તે આખી જીંદગીભર ઉપયોગી નીવડશે એમ માનું છું.

આરોગ્ય અને તંદુરસ્તીના સાદા સરળ અને મુખ્ય ઉપાયો નીચે મુજબ છે. તે મુજબનું નિયમિત વર્તન રાખવામાં આવે તો મનુષ્ય અનેક વર્ષો સુધી જીવી શકે છે. ત્યાં સુધી મનુષ્ય નિયમિત રહે ત્યાં સુધી તેને મરણની કલ્પના કરવાનો પણ સમય આવતો નથી. ઘડીઆળને જે નિયમિત ચાવી આપીએ અને સાચવીએ તો તે વર્ષોનાં વર્ષો સુધી બંધ પડ્યા વગર ચાલ્ય કરે છે. પણ ચાવી આપવામાં અને સાચવવામાં આગસ કરીએ, અનિયમિતતા કરીએ તો તે જલ્દી બંધ પડી જાય છે. જીવન પણ ઘડીઆળ જેવું છે. તેને નિયમિત હવા, પાણી અને ખોરાક મળશે તે તે વર્ષો સુધી ચાલશે. પણ નિયમિતતા નહિ સાચવીએ તો જીવન ટકી શકશે નહિ.

નિર્બળતા એ પાપ છે. નિર્બળતા અજ્ઞાનમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. માટે તંદુરસ્તી ઇચ્છનારા દરેક જી પુરૂષે આરોગ્ય સંબંધીનું જ્ઞાન મેળવવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. આરોગ્ય અને બળ મેળવવા સાફ નીચેની બાબતો ખાસ ધ્યાન રાખવા જેવી છે.

દરરોજ સવારના સૂર્યોદય પહેલાં એટલે લગભગ ચારથી પાંચ વાગે ઉઠવું જોઈએ. પ્રાતઃકાળનો સમય આખા દિવસમાં સૌથી અગત્યનો-આપણા જીવનની પ્રકૃલ્પતા અને નિર્બળતાનો નિયા-

મક છે. પ્રાતઃકાળમાં આપણું મન કેરા કામળ જેવું, ઉપાધિ રહિત અને ખીલતા પુષ્પ જેવું હોય છે.

પ્રાતઃકાળમાં ઉઠતાંની સાથે મળત્યાગ કર્યો પછી હાથ પગ અને મોં ધોઈ સૌથી પ્રથમ એકાગ્ર ચિત્તે ઇશ્વરસ્મરણ કરી આપણા હૃદયનાં દ્વાર પરમાત્મા તરફ ખુલ્લાં રાખી અપૂર્વ શાંતિપૂર્વક શુદ્ધ ભાવના વડે સ્તુતિ કરવાથી આપણું જીવન નિર્મળ, દૈવી અને ઉપાધિ રહિત થાય છે.

આપણા જીવનને ઉત્તમ બનાવવા માટે પ્રાતઃકાળનો સમય કિંમતીમાં કિંમતી છે. પ્રાતઃકાળના એક કલાકની સરખામણી ત્યાર પછીના બેચાર કલાક સાથે પણ કરી શકાય નહિ. કારણ કે તે વખતે પુષ્કળ શાંતિ હોય છે. અને કોઈ પણ પ્રકારની ઉપાધિ ન હોવાથી કામ ધણું સાફ થઈ શકે છે.

પ્રાતઃકાળમાં વહેલા કપારે અને કેવી રીતે ઉઠી શકાય? એ પ્રશ્ન સહેજે ઉપરિચિત થશે. જેવી ટેવ પાડીએ તેવી પડે છે. કેટલાકને સવારે વહેલા ઉઠવાની ટેવજ હોય છે, કેટલાકને સવારે વહેલા ઉઠાડવાની જરૂર રહે છે, ત્યારે કેટલાક ઘડીયાળની ઘંટડીની ચાવી આપી ધારેલે સમયે ઉઠી શકે છે. છતાં નીચે મુજબની ત્રણ બાબતો પર લક્ષ આપવાથી વહેલા ઉઠવાનું સુગમ થઈ પડશે.

(૧) “રાતે વહેલા સૂઈને વહેલા ઉઠે વીર; બળબુદ્ધિ બહુ ધન વધે સુખમાં રહે શરીર.” એ સૂત્રને અનુસરીને હાલના સમયને અનુસરતાં વહેલા એટલે સાડા નવથી દશ વાગ્યામાં સૂઈ જવાથી લગભગ ચારપાંચ વાગ્યામાં સવારે ઉઠી શકાય. મધરાત પહેલાંની એક કલાકની નિદ્રા મધરાત પછીના બે ત્રણ કલાકની નિદ્રા કરતાં વધુ કિંમતી છે. માટે વહેલા સૂઈ વહેલા ઉઠવાથી નિદ્રા વધુ મળે છે અને સાથે વહેલું પણ ઉઠાય છે.

(૨) રાત્ર સૂતા પહેલાં ઓઢામાં ઓઢા બેથી અઢી કલાક

પહેલાં જમી બેવું જોઈએ. જમીને તરત સવાથી મોડું ઉઠાય છે.

(૩) રાત્રે સૂતી વખતે સવારે વહેલા ઉઠવાનો દંડતાપૂર્વક નિશ્ચય કરવાથી સવારે ધારેલે સમયે ઉઠી શકાય છે.

દરેક મનુષ્યને શુદ્ધ હવા નિર્મળ પાણી, અને સ્વચ્છ ખોરાકની જરૂર છે. તે સર્વમાં સૌથી વધારે અગત્ય શુદ્ધ હવાની છે. ખોરાક વગર માણસ ત્રણ માસ સુધી જીવી શકે, પાણી વિના ત્રણ દિવસ સુધી જીવી શકે છે. પણ હવા વિના ત્રણ મિનિટ પણ ચાલી શકતું નથી. આ ઉપરથી સ્પષ્ટ થશે કે મનુષ્યોને ખોરાક કરતાં પાણીની ત્રીસ ગણી જરૂરીયાત છે અને નિર્મળ હવાની તેંતાળીસ હજાર અસો ગણી વધારે જરૂરીયાત છે.

દરરોજ એક મનુષ્ય આશરે ૨૬૦૦ ગેલન હવા લે છે. એટલી હવાનું વજન ૩૪ રતલ જેટલું થાય છે. હવે એક મનુષ્ય સામાન્ય રીતે શરીરમાં ખોરાક અને પાણી સાત શેર જેટલું દાખલ કરે છે. એ ઉપરથી સમજાશે તે દરેક માણસે ખોરાક અને પાણી કરતાં વજનમાં છ ગણી હવા શરીરમાં દાખલ કરવી જોઈએ. અને ખોરાક અને પાણીની સ્વચ્છતા માટે રખાતી સંભાળ કરતાં છ ગણી સંભાળ હવાની સ્વચ્છતા માટે રાખવી જોઈએ.

ઘશ્વરે નિર્મળ હવા જે ઝવેરતથી પણ કિમતી વસ્તુ છે તે સર્વને માટે પુષ્કળ જથ્થામાં સરખી અને મફત આપી છે. જીવનને જરૂરી ચીજોમાં સૌથી પહેલે નંબરે ગણાતી, આરોગ્ય માટે સર્વ દવાઓમાં પહેલે નંબરે ગણાતી હવાને ઉપયોગ નહિ કરનારા પોતાને બેસવાની ડાળ પોતેજ કાપે છે.

શરીરમાં સ્વચ્છ બોહી હોય તો રોગ થાય નહિ. દરેક માણસમાં પોતાના વજન કરતાં ૪૦ મા ભાગ જેટલું બોહી હોય છે. બોહી સ્વચ્છ રાખવા માટે જેમ અને તેમ શહેરબહારની ચોક્કમી હવામાં ફરકું અને ખુદ્દી હવામાં ઉડા શ્વાસ લેવા. જે શ્વાસથી

અંદર હવા લાઇએ છીએ તે અમૃત છે અને જે ઉચ્છ્વાસથી હવા બહાર કાઢીએ છીએ તે ઝેર સમાન છે.

નાકની બનાવટ મુખ્યત્વે શ્વાસ લેવાને માટેજ થઇ છે. મ્હોં મારફતે શ્વાસ લેવાથી ઓછી હવા શરીરમાં દાખલ થાય છે. બ્યારે નાક મારફતે શ્વાસ લેવાથી વાળમાં ગળાઇને સ્વચ્છ હવા શરીરમાં દાખલ થાય છે; ફેફસાંઓમાં વધુ હવા ભરાય છે, અને આખા શરીરમાં જોર વધતાં આયુષ્ય લંબાય છે અને શરીર સદા નિરોગી રહે છે.

પાણી આપણને હંમેશાં મળી શકે તેવી ચીજ હોવાથી તેની ઉપયોગિતા વિશે આપણામાંના ઘણાને ખ્યાલ હોય એમ જણાતું નથી. સાધારણ રીતે એક એવો નિયમ છે કે પાસે રહેલી ચીજ અને વિના મૂલ્યે મળતી ચીજ પછી તે મમે તેટલી ઉપયોગની હોય પણ તે વખતે આપણને તેની કેટલી કિંમત છે તેનો ખ્યાલ આવતો નથી.

હવા પછી બીજી જરૂરીઆત પાણીની છે. અને તે આપણા શરીરને માટે એક અગત્યની વસ્તુ છે. પાણી ગાળ્યા વિના કોઇ દિવસ પીવું જોઇએ નહિ. પાણી ગળવાની ઘણી રીતો છે. પણ સહેલામાં સહેલી રીત એ છે કે જડા કપડાના કટકાનું મળાણું બનાવી તેનાથી પાણી ગાળીને પીવું.

પીવાને માટે સારામાં સાડું પાણી નદીનું, ટાંકાનું અને કુવાનું છે. ટાંકાના પાણી કરતાં કુવાનું પાણી ઉત્તમ છે અને કુવાના પાણી કરતાં ખળખળ વહેતા નિર્મળ ઝરણુ-નદીનું વહેતું પાણી ઉત્તમમાં ઉત્તમ ગણાય છે.

પાણીને ઠંડુ કરવાને બરફ વાપરવું નુકસાનકારક છે. બરફનું પાણી પેટની ગરમીને ઓછી કરી નાંખે છે અને પાચનશક્તિને મંદ પાડે છે. પાણી ઠંડુ કરવા માટે માટીનું વાસણ ફાયદાકારક છે.

અરજના પાણીથી તરસ છીપતી નથી; તાત્કાલિક તરસ છીપી હોય એમ લાગે છે. પણ અર્ધા કલાક બાદ તરસનું જાન થાય છે. માટીના વાસણમાં ઠંડું કરેલું પાણી તરસ અરામર છીપાવે છે.

તંદુરસ્તી માટે દિવસમાં ઓછામાં ઓછું આઠ શેરથી દૈનિક શેર પાણી પીવું જોઈએ. પાણી વધુ પીવાથી નુકસાન થશે એવી શંકા તો રાખવીજ નહિ. પાણી એક સામટું પીવાથી અન્ન સારી રીતે પચતું નથી તેમજ જીવને અકળામણ થાય છે. તેથી એકદમ સામટું ન પીતાં થોડું થોડું પાણી વારંવાર પીવું ફાયદાકારક છે. રાત્રે સૂઈ ગયા પછી બીલકુલ પાણી પીવું જોઈએ નહિ. ઉંઘ લીધા પછી રાતે પીધેલું પાણી નુકસાનકારક ગણાય છે.

જે મનુષ્ય સૂર્યોદય પહેલાં વાસી પાણીની આઠ અંજલિ નર્મી કોઠે નિયમપૂર્વક પીએ છે તે રોગ તથા વૃદ્ધાવસ્થાથી મુક્ત થઈ સો વરસ સુધી જીવે છે. બોજનું કથન છે કે રાત્રિના અંતે પાણી પીવાની ટેવ પાડવાથી, હરસ, સોજો, તાવ, સંધરણી, વૃદ્ધાવસ્થા, કોઠ, મેદવિકાર, મુત્રાધાત, રક્તપિત્ત, તથા કાનના, ગળાના, માથાના અને નેત્રના રોગો નાબુદ થાય છે.

જે મનુષ્ય પ્રાતઃકાળે ઉઠીને નાક મારફતે હંમેશા ત્રણ અંજલિ પાણી પીએ છે તેની બુદ્ધિ તીવ્ર થઈ આંખોનું તેજ વધે છે. અને બળવૃદ્ધિ થઈ જૂત. પલિત કોઈ તેની પાસે આવતું નથી.

જે મનુષ્ય હંમેશા ત્રણ વાર ઠંડા પાણીથી કાગળા કરે છે, મુખ ધુએ છે, આંખો પર પાણી છાંટે છે અને શુદ્ધ જળમાં આંખો ઊઘાડે છે તેને આંખનાં દર્દો કદિ થતાં નથી. બોજન બાદ બીના હાથ એક બીજા સાથે ધસીને આંખોએ લગાડવાથી આંખોમાં અંધારા આવતાં નથી.

પ્રાતઃકાળે જળ સુંઘવાથી, વાળ ઘોળા થવા, સળેખમ, સ્વ-રબંગ, ખાંસી અને શોષરોગ નાબુદ થાય છે અને આંખોનું તેજ

વધે છે. સુતી વખતે પગ ઘોઘને સૂવાથી હંધ સારી આવે છે, આંખોનું તેજ વધે છે. અને ખરાબ સ્વપ્નાં આવતાં નથી.

ભૂખ લાગે ત્યારે આહાર કરવો યોગ્ય છે. સારી ભૂખ લાગ્યા પછી કરેલો આહાર પોતે પાચન થઈ પાણી ભૂખને તાજી કરે છે. ભૂખ લાગ્યા વિના ખાધું હોય તો તે પાચનશક્તિને મંદ કરી ભૂખને તાજી કરવાને બદલે મારી નાંખે છે. તેવી રીતે ખરાબર ભૂખ લાગી હોય ને ખાધું ન હોય તો ભૂખ મરી જાય છે. ને ભૂખ મરી ગયા પછી ખાધેલું અન્ન ખરાબર પચી શકતું નથી. ભૂખ લાગ્યા વગર જમનાર દૃઢ શરીરવાળો પણ અનેક વ્યાધિઓનો ભોગ થઈ પડે છે. તેમજ ભૂખ મારીને જમનાર મનુષ્યને બીજી વાર ભોજન કરવાની રૂચિ થતી નથી. સ્વાદિષ્ટ અન્ન હંમેશાં સંતોષ, અળ, પુષ્ટિ, ઉત્સાહ તથા હર્ષ ઉત્પન્ન કરે છે અને અસ્વાદિષ્ટ અન્ન હંમેશાં એથી ઉત્તરું કરે છે. એક પહોર સુગી જમવું નહિ, તેમજ બે પહોર સુગી ભૂખ્યા રહેવું નહિ. કેમકે એક પહોરમાં રસની ઉત્પત્તિ થાય છે ને બે પહોર સુગી ભૂખ્યા રહેવાથી અળનો ક્ષય થાય છે.

શુદ્ધ ઓડકાર, ઉત્સાહ, મગમૂનનું સાદુ આવવું, શરીરમાં હલકાપણું અને ભૂખ તથા તરસ લાગવી એ પાચન થએલા આહારનાં લક્ષણ છે. આહાર હંમેશાં શાંતિથી અને એકાંતમાં કરવો વ્યાજબી છે. ઘણા માણસની દૃષ્ટિએ કરેલો આહાર અનેક પ્રકારના વ્યાધિઓ ઉત્પન્ન કરનાર નીવડે છે. આહાર, વિહાર અને મગમૂનનો ત્યાગ સદા સમજી માણસોએ એકાંતમાં કરવો યોગ્ય છે.

જમતાં પહેલાં પીધેલું પાણી શરીરને કૃશ કરી જઠરાગ્નિને મંદ કરે છે. વચમાં પીધેલું પાણી સારી રીતે ખાધેલો ખોરાક પાચન કરી જઠરાગ્નિ પ્રદિપ્ત કરે છે. અને અંતે પીધેલું પાણી શરીરની સ્થૂળતા સાથે કદ કરે છે. ને તેવી રીતે તરસાએ

ખાવું નહિ અને જૂખ્યાએ પીવું નહિ; કેમકે તરસ્યો ખાય તો ગુલ્મરોગ થાય છે ને છુખ્યો પાણી પીએ તો જલંદર થાય છે.

એવી રીતે ભોજન ભેવાની ટેવ રાખજો કે બીજી વારનું ખાણું ભેતાં પહેલાં હોજરી પહેલી વારના ખાધાનો નિકાલ કરવાને શક્તિમન થઈ હોય. જે વખતનાં ભોજન વચ્ચે કાંઈ પણ ચીજ ખાવી જોઈએ નહિ. રોજ ત્રણ વખતનાં ભોજનથી વધુ ખોરાક ભેવો નહિ. જે વખતનાં ભોજન વચ્ચે ઓછામાં ઓછા પાંચ કલાકનો ગળો પસાર થવો જોઈએ. જમ્યા પછી થોડા વખતની આસાએશ તંદુરસ્તીને ઘણી લાભકારક થઈ પડે છે. રાતનું ભોજન સૂઢ જતા પહેલાં-ત્રણ ચાર કલાક પહેલાં ભેવું જોઈએ; અને તે હલકા ખોરાકનું બનેલું હોવું જોઈએ, જેથી સહેલાઈથી પચી શકે.

ઘણું ઠંડું કે ગરમ ખાણું કે પીણું કદિ પણ ભેવું નહિ. થાકીને આવ્યા હોય ત્યારે તરતજ કદિ પણ જમવું નહિ. નહાઇને તરત જમવા એસવું નહિ. જમીને તરત કદિ દોડવું નહિ, અથવા વજનવાળી ચીજ ઉપાડવી નહિ. થાકેલા હોઈએ, ક્રોધમાં અથવા ગુસ્સામાં હોઈએ ત્યારે ખાવું નહિ; પણ પ્રકુલ્લ હૃદયે જમવું.

જમતી વેળા અન્નને એટલે દરજ્જે ચાવવું કે તે મોંઢાની લાળમાં લાળમય બની જઈ હોજરીમાં પ્રવેશ કરે, ને દાંતોનું કામ સુકોમળ આંતરડાંને કરવું ન પડે. હમેશાં ભોજન અડધો ભાગ કરવું. પા ભાગ જગા પાણી માટે રાખવી અને શેષ પા ભાગ શ્વાસોશ્વાસને માટે ખાલી રાખવી. એટલે અજીર્ણ થાય તેટલું હદ ઉપરાંતનું ભોજન કરવું નહિ. જે માણસની પાચનશક્તિ સતેજ હોય તેજ માણસ તંદુરસ્ત રહી શકે છે. સારી પાચનશક્તિ માટે પુરેપુરું ચાવવાની ખાસ આવશ્યકતા છે. અપચો થવાનું મુખ્ય કારણ અપૂર્ણ ચાવવું એજ છે.

મનુષ્યો ખાવા માટે જીવે છે તેને બદલે તંઓ જીવવાને

માટે ખામ તો પોતાનું ગુજરાન ચલાવવા વૈદ્ય ડોક્ટરોને બીજો
ધંધો શોધવો પડે. મનુષ્યને થતા વ્યાધિઓમાં સેંકડો નવાણું વ્યા-
ધિઓ અચોગ્ય ખાનપાન ગ્રહણ કરવાથી અને સ્વાદને લઇને હદ
ઉપરાંતનું ખાવાથી થાય છે. દુનિયામાં જેટલા મનુષ્યો ખોરાકના
અભાવે મરે છે તેના કરતાં સેંકડો ગણા વધારે ખાવાથી અને હદ
ઉપરાંત ખોરાક લેવાથી મરે છે.

પત્ર ધારવા કરતાં ધણેજ લંબાણ લખાયો છે. એટલે અધુરો
ભાગ હવે પછીના પત્રમાં લખી જણાવીશ. હાલ તો એટલેથીજ
સંતોષ માનવા લલામણુ છે. પ્રત્યુત્તર તો લખી જણાવીશને ?
હાલ એજ.

લી. શાંતિકુમાર.

પત્ર ૧૨ મો

અમદાવાદ તા. ૫-૧-૧૯૪૦

પ્રિય શાંતિકુમાર,

પત્રવ્યવહારનો લેદનિવારણ કરતો આપનો પત્ર મળ્યો. લગ્ન
સંબંધથી જેડાવાની આપે કણુલાત લખી જણાવી તે વાંચી આનંદ
થયો છે. મને તો ખાતરી હતી કે આ બધા પત્રવ્યવહારનો આશય
ગુદોજ હોવો જોઈએ જે કસોટીમય લગ્નના નામે થયેલો છે. બાકી
વિવાહિત સંબંધ કાયમજ હતો અને લગ્ન પણ નિશ્ચિતજ હતું.
વિવાહિત સંબંધમાંથી છૂટા થવાની માંગણી તમે કરી હતી અને
કણુલ કરવાની માંગણી પણ તમેજ કરી છે. આમ ઇચ્છિત લગ્ન
પણ તમેજ કણુલ કર્યું છે.

લગ્નસંબંધની ચર્ચાનો પત્રવ્યવહાર કરવામાં આપનો આશય મારા વિચાર અને સ્વભાવથી માહિતગાર થવાનો હતો એ તો આપ કબુલ કરો છો. મેં પણ તમારી સાથે જે જે પત્રવ્યવહાર કરેલો તેમાં સગાઈ અને સંબંધને બૂલી જઈ પરીક્ષા લેનાર પરીક્ષકને જેમ જવાબ આપતા હોય તેમ ફક્ત તમારા કાગળમાં જે જે લખાણ આવે તેનો તેવીજ રીતનો બરાબર જવાબ આપેલો છે.

વાહવિવાહ ચાલતો હોય ત્યારે જેવા સવાલ તેવાજ જવાબ આપવા જોઈએ એ દૃષ્ટિએ, કડક અને જેવા પ્રશ્ન તેવાજ બધા જવાબ મેં લખેલા છે. મને ખાતરી પણ નહોતી કે હું આવો પત્રવ્યવહાર કરી શકીશ. પણ તમારા પત્રોએ તો મને પત્રવ્યવહાર કરતાં બરાબર શીખવાડી દીધેલી છે. તે બદલ આપનો ઉપકાર. હું ધારું છું અને માનું છું ત્યાં સુધી આવા સવાલ જવાબ કાઢીકરી શકે નહિ. મને પણ આવા જવાબો આપવાની કદરૂપના નહોતી. પણ કહરતી પ્રેરણાએ અને જવાબ આપવાની એકજ દૃષ્ટિએ બધા પત્રો લખેલા છે; તો તેમાં વધુ પડતા શબ્દોનો ઇચ્છા અનિચ્છાએ પણ કંઈ ઉપયોગ થયો હોય તો તે બદલ ક્ષમા આપજો.

આજના સમાજમાં આપણા જેવો આવો પત્રવ્યવહાર ખરેખર અજ્ઞ જોવાજ ગણી શકાય અને સમાજ આવો પત્રવ્યવહાર સહન પણ ન કરી શકે એ બનવાજોગ છે.

સ્કૂલમાં ધણાં વર્ષો ગાળ્યા છતાં જે શિક્ષણ નહોતું મળ્યું, મહિલા મંડળમાં પણ જે શિક્ષણ નહોતું મળ્યું તે આપના પત્રોથી મળ્યું છે. આમ પત્રવ્યવહારથી પુષ્કળ જાણવાનું મળ્યું છે તેમજ જ્ઞાન પણ ધણું મળ્યું છે. એટલે પત્રવ્યવહારથી કાંઈ પણ નુકશાન થયું નથી બદલે ક્ષાયદો થયો છે; અને વધારામાં સત્તા, સ્વતંત્રતા, લગ્નની જોખમદારી તેમજ આખા સંસારના પ્રશ્નો ઉકેલવા મળ્યા છે.

આપણો પત્રવ્યવહાર હમણાં કોઈને બતાવવો નહિ. તે વિગત

જાણી છે અને તે બરાબર છે. હમણું નહિ બતાવવાનો નિશ્ચય કર્યો છે અને લગ્ન પછી આપવાનો વાયદો કરેલો છે.

આરોગ્ય અને તંદુરસ્તી સંબંધના આપના વિચારો ખરેખર યાદ રાખવા જેવા છે. હવા સંબંધી તેમજ પાણી અને ખોરાક સંબંધી ધણી વસ્તુઓ જાણવા મળી છે. નિયમો ધણા સહેલા અને સરળ છે. કેટલાક નિયમ તો શરૂ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો છે. નિયમો વાંચવાથી ખાત્રી પણ થાય છે કે ખરેખર તે ધણા ઉપયોગી છે અને સર્વને અનુસરવા જેવા છે. આરોગ્ય સંબંધી આપને આટલું જ્ઞાન હશે એ તો ધ્યાનમાં જ નહિ. વધુ ભાગ બીજા પત્રમાં લખી મોકલવાનું લખ્યું તે કૃપા કરી ચોક્કસ લખી જણાવજો.

લગ્ન સંબંધીનો પ્રશ્ન હવે પૂરો જ થયો છે. અને આપ આવતા મહિનામાં અત્રે આવવા ધારો છો એટલે હવે આપણી વચ્ચેના પત્ર વ્યવહારનો અંત આવશે અને હું ભૂલતી ન હોઉં તો આ કાગળ મારે હૃદયોજ ગણવો પડશે. જો આવતા મહિનામાં આવવાનું નક્કી જ હશે તો હવે પછીના આપના પત્રનો જવાબ લખવાનું મુક્તવીજ રાખીશ.

માત પિતાની વાતચીત ઉપરથી પણ હું એટલું જાણી શકી છું કે આપ ફાગણ માસ પહેલાં અત્રે આવવાના છો. મારે ન લખવું જોઈએ, છતાં પણ લખાઈ જાય છે કે ઘણું કરીને આપણા બન્નેનો સંબંધ દૃઢ કરનાર વ્યવહારિક લગ્ન વૈશાખ મહિનામાં થવાનું છે. અને તે માટેની તમારી સંમતિ પણ આવી ગઈ છે એટલે તમે તે જાણુતા જ હશો. તમે તો મને લખી ન જણાવ્યું; પણ મારાથી લખ્યા વિના કેમ રહેવાય ?

લગ્નની બાબત તો લગભગ નક્કી જ થઈ ગઈ. એટલે તે બાબતમાં હવે કાંઈ લખવાનું બાકી રહેતું નથી. છતાં લગ્ન પછી આપણું જીવન શી રીતે સુખમય નીવડે તે બાબતનો પણ વિચાર

કરવો જરૂરી છે એટલે તે સંબંધીના મારા વિચારો લખી જણાવું છું. મારા આ પત્રનો જવાબ તો તમે લખવાનાજ છો. એટલે તમારા વિચારો પણ લખી જણાવવા મહેરબાની કરશો.

લગ્ન થયા પછી તરતજ સંસારમાં પડી જવાનું હું પસંદ કરતી નથી. બદલે લગ્ન પછી અમુક સમય મુસાફરીમાં જોડાઈ, જાણવા જેવી વસ્તુઓનો અભ્યાસ તેમજ દેશમાં ઉત્પન્ન થતી વસ્તુઓનો અનુભવ લેવા વિચાર છે. અને તે પછી સંસારમાં કે ગૃહવ્યવસ્થામાં જોડાવું એ ફાયદાકારક ગણું છું.

મારા અનુભવ ઉપરથી હું કહી શકું છું કે આપણા ગુજરાતમાં ને આપણી જ્ઞાતિઓમાં સેંકડે નવ્વાણું બદલે હજારે નવ સો નવ્વાણું સ્ત્રીઓ લગ્ન થયા પછી તરતજ ગૃહવ્યવસ્થાનો સંધળો બોળે ધર્યાએ કે અનિચ્છાએ ઉપાડી લે છે; અગર દબાણથી ઉપાડવો પડે છે. સ્વતંત્રપણે જીવન ગુજારતા હોય એ તેમાંથી એકદમ કોઈ પણ જાતના સહવાસ સિવાય ગૃહકામનો સંધળો બોળે માથે લઈ લે છે અને તેથી એકાદ બે વર્ષમાંજ તેનું શારીરિક આરોગ્ય ભયમાં આવી પડે છે. આથીયે આગળ વધીને કેટલાંક યુગલો બે પાંચ વર્ષની ટુંકી મુદ્દતમાંજ બે ત્રણ બાળકોનાં માતાપિતા થઈ તંદુરસ્તી ગુમાવે છે અને માતાપિતા તરીકેની ફરજની સંધળી જવાબદારી ઉગતી યુવાનીમાંજ માથે પડતાં સંસારની ઉપાધિમાં એવાં તો સપડાઈ જાય છે કે કમાવું, ખાવું અને બાળકનું પોષણ કરવું તે સિવાય તેમને કંઈ સૂઝતું નથી.

હું આવા રીતરિવાજોને પસંદ કરતી નથી અને ચાહ્યું આવે છે એમ ચલાવી લેવા પણ માંગતી નથી. એટલે લગ્ન પછીનાં પહેલાં બે ત્રણ વર્ષ કોઈ પણ જાતની ફરજિયાત ઉપાધિમાં જોડાયા સિવાય ફક્ત મિત્ર તરીકે રહેવા ધર્યું છું. આખી જીંદગીમાં સુખ અથવા આનંદના કોઈ દિવસો હોય તો તે લગ્ન થયા

પછી તરતનાજ છે.

બાળજીવનમાં પ્રથમનાં વર્ષો નિર્દોષ, રમતીયાળ અને આનંદી હોય છે. ટૂંન અથવા સ્ટીમરની લાંબી મુસાફરી પણ શરૂઆતના દિવસોમાં કંટાળા વગરની અને ઉત્સાહી હોય છે. સ્વાદિષ્ટ ભોજન શરૂઆતના બે ચાર દિવસ અને અને મીઠા સ્વાદવાળું લાગે છે. ઉત્તમ વસ્ત્રો પણ શરૂઆતના ચાર પાંચ દિવસ પહેરવામાં સુખ અને શોભા રહેલી છે. દરેક ઋતુમાં પણ પહેલા દિવસો સારા લાગે છે. ટાઢ પણ શરૂઆતના પાંચ સાત દિવસ મીઠી લાગે છે. તાપ પણ પાંચ સાત દિવસ આનંદ, ઉત્સાહ આપે છે. વરસાદ પણ પાંચ સાત દિવસ આનંદી લાગે છે. આમ દરેક નવી વસ્તુ બેવામાં, પહેરવામાં, સાંભળવામાં જોવામાં, વાપરવામાં, જમવામાં બધામાં શરૂઆતમાં જે હર્ષ અને આનંદ ઉત્પન્ન કરે છે તે પછીના દિવસો કરતાં અનેક ગણો વધારે હોય છે.

આખી જીંદગીમાં કેટલાક બાળજીવન અથવા નિશાળ જીવનમાં સુખ માને છે. કેટલાક નાણાં ભેગાં કરી પૈસાદાર શ્રીમંત કહેવારાવવામાં સુખ માને છે. કોઈ લગ્નમાં, કોઈ વૈરાગ્યમાં, કોઈ જીવવાનીમાં, કોઈ ધડપણમાં, કોઈ સ્વાર્થમાં અને કોઈ પરમાર્થમાં, આમ દરેક પોતાની ઈચ્છાનુસાર જીવી જીવી વસ્તુઓમાં સુખ માને છે. હું સુખ માનું છું દંપતી જીવનના શરૂઆતના નિર્દોષ અને સ્નેહમય દિવસોમાં; જે વેળા અજ્ઞાનનો ભય હોતો નથી, ઉંમરનો સવાલ હોતો નથી, ધનની ચિંતા હોતી નથી, વૈરાગ્યનો વિચાર હોતો નથી, પુત્રની જન્મળ હોતી નથી, ધડપણનું દુઃખ હોતું નથી, સ્વાર્થ પરમાર્થનો સમાગમ હોતો નથી; કેવળ હોય છે સુંદર સહવાસ, મીઠો આનંદ અને નિર્દોષ પ્રેમ.

લગ્ન સંબંધમાં જોડાયા પછી શરૂઆતનાં બે વર્ષ વ્યાપારમાં નુ જોડામાં ફેરવે અને બે વર્ષમાં જોવા અને જાણવા

લાયક હિંદનાં દરેક સ્થળોની મુસાફરી સાથે રહી કરવામાં આવે તો એક કુદરતી અને અકુદરતી સૌંદર્ય જાણુવા અને જોવા મળે. પ્રાચીન તેમજ અર્વાચીન કારીગરીનો અભ્યાસ કરવાનો મળે. જુદા જુદા દેશની જુદી જુદી વાણી, જાતજાતની વનસ્પતિ અને ખોરાક, વિવિધ જાતનાં વસ્ત્રો અને પહેરવેશો, અને અનેકવિધ ડુન્નરો જોવા, જાણુવા અને સમજવા મળે.

આમ સંસારી જીવનમાં જોડાતાં પહેલાં જે મુસાફરી કરવામાં આવે તો કોઈ પણ માણસ ખીનઅનુભવી ન રહે તેમજ કોઈ પણ વસ્તુ જોવા જાણુવાની લાલસા કે અભિલાષા રહે નહિ. અનુભવ લીધા પછી જીવન સંસારમાં જોડાય તો સંસારની કોઈ પણ વસ્તુથી અજ્ઞાત રહેવાય નહિ. બદલે તે વસ્તુ આનંદ ઉત્પન્ન કરનારી નીવડે.

શારીરિક તંદુરસ્તી સાચવવાનો અભ્યાસ પણ પૂરો થશે. દરેક વસ્તુના અનુભવ પૂરા થાય અને તે પછી નિયમસર જે આપણે આપણું જીવન ઘડીએ તો કુદરતે જે દષ્ટિએ, જે પ્રેમથી અને જે આનંદથી આ રચના ગોઠવી છે તેનો યથાવિધિ અમલ કરી શકીએ; અને તોજ જીવન ઉત્તમ રીતે જીવી શકાય.

દરેક વસ્તુની હદ હોય છે અને તેવી હદ પૂરી થતાં સંતોષ માનવો એમાં ડહાપણુ છે. જીવનની પણ હદ તો હોવીજ નોંધએ ને ! હદ ઉપરાંત ખાવાથી લાભને બદલે નુકસાન થાય છે. હાડુપરાંત પીવાથી ફાયદાને બદલે હાનિ થાય છે. આવી રીતે ચલાવવું, ઠોડાં, બોલવું ઇત્યાદિ દરેક વસ્તુ હાડુપરાંત કરવાથી લાભને બદલે ગેરલાભ થાય છે અને કંટાળો આવે છે. જીવવાની પણ હદ નક્કી કરવી જોઈએ. હાડુપરાંત જીવવાથી પણ ઠેટલીક વખત નુકસાન થાય છે.

છતાં પણ કોઈ જીવન ટુંકું કરવાની તો કલ્પના નજ કરે. પણ તેની હદ નક્કી કરીને નિયમસર ભાગ તો કરવાજ જોઈએ.

જગતનાં સર્વ શાસ્ત્રોમાં જીવનશાસ્ત્ર એ ઉત્તમોત્તમ શાસ્ત્ર છે. એની શ્રેષ્ઠતાનું માપ એકજ છે. જે રીતે જીવન ગાળવામાં આવે તેમાં કોઈને પણ હાનિ ન થતાં વધારેમાં વધારે કલ્યાણ સધાય તેજ ઉત્તમ જીવનશાસ્ત્ર છે. જગતની સર્વ કળાઓમાં જ્ઞાન એ ઉત્તમ કળા છે. પણ એ જ્ઞાન એવું હોવું જોઈએ કે જેની પ્રાપ્તિથી ઓછામાં ઓછી મહેનતે જગતનું અહિત, અકલ્યાણ દૂર કરી શકાય અને સાથે સાથે પોતાનું પણ કલ્યાણ સાધી શકાય. તેજ પ્રમાણે લગ્ન એ પણ ઉત્તમમાં ઉત્તમ વસ્તુ છે. જેના નામમાં, સ્મરણમાં અને પ્રાપ્તિમાં કેવળ આનંદ, એક બીજાનું કલ્યાણ અને હિત સમાએલાં છે. એક બીજાના કલ્યાણ સાર જીવનને જોડી કોઈનું પણ અકલ્યાણ ન ઇચ્છતાં પોતાનાં જીવનને કલ્યાણના માર્ગે સ્વર્ગીય આનંદ ઉત્પન્ન કરાવે તેજ ખરેખર લગ્ન ગણાય.

મારી માન્યતા મુજબ આ પત્ર હવે છેલ્લો છે; એટલે પત્રમાં મારા હાથે આપને કાંઈ વધુ પડતા શબ્દો લખાયા હોય અથવા અવિનય થયો હોય તો તે બદલ ક્ષમા આપશો. હાલ એજ.

લી. આપની દર્શનાભિલાષી

જયાલક્ષ્મીના પ્રણામ

પત્ર છેલ્લો

૨૩-૧-૧૯૪૦.

વહાલી જયાલક્ષ્મી

વિ. તમારો પત્ર મળ્યો અને તે કદાચ છેલ્લોજ હશે. લગ્ન સંબંધીના પત્રવ્યવહાર બાબતના તારા વિચારો જાણ્યા. મેં પરીક્ષકની દૃષ્ટિએ પત્રો લખ્યા, તે તે પરીક્ષા આપવાની દૃષ્ટિએ તેનાં

જવાબ આપ્યા. એટલે આપણા બન્નેના વિચારો લગભગ સરખાજ થયા ગણાય.

પત્રો લખવામાં મારો આશય તારા વિચાર જાણવાનો હતો. અને તે આશય સંપૂર્ણ રીતે ફળીભૂત થયો છે. તારો પણ આશય પરીક્ષાની દૃષ્ટિએ ફક્ત બરાબર જવાબ આપવા એ હતો અને તેમાં તું યશસ્વી નીવડી છે; અને વધારામાં મારા વિચારો જાણવાની તને તક મળી છે.

આવી જાતના પત્રવ્યવહારમાં આપણે બન્નેને સફળતા મળી છે, એટલુંજ નહિ પણ સાથે સાથે ફાયદો થયો છે, તે જાણી આનંદ થયો છે. આ રીતે પત્રવ્યવહારની કલ્પના, મહેનત અને તેનો અમલ સફળ થયો એ ખરેખર વિશેષ આનંદની વાત છે.

આ મહિનાની આખરે હું અત્રેથી નીકળી આવતા મહિનાની શરૂઆતમાં ત્યાં આવી પહોંચીશ. તારો આ પત્ર છેલ્લેજ ગણાય. મારો આ પત્ર પણ છેલ્લેજ ગણાશે. એટલે પત્ર લખવા અથવા મેળવવાની પરસ્પર આશા રાખવી એ હવે શંકાસ્પદ બદ્ધે અસ્થાને છે. લગ્ન સંબંધીના ચોક્કસપણાની તેં જાહેરાત કરી તે કદાચ સત્ય હશે. પણ તે બાબતનો વિચાર ત્યાં આવ્યા પછીજ નક્કી કરવો રહ્યો.

લગ્ન સંબંધમાં જોડાયા પહેલાં તેં મારા પત્રવ્યવહારનો લાભ લઈ મારી પાસેના અમુક હક ઝુટવી લીધા છે. તેમજ કેટલીક બાબતો ઇચ્છા અનિચ્છાએ મારી પાસે કબુલ કરાવી છે. આ હિસાબે પત્રવ્યવહારથી મેં કેટલુંક મેળવ્યું છે તેમજ કેટલુંક ગુમાવ્યું છે અને વધુ મેળવવાનું નક્કી કર્યું છે; ત્યારે તેં કાંઈ પણ ગુમાવ્યું નથી પરંતુ મેળવ્યું છે. આમ વ્યાપારી દૃષ્ટિએ તેં તો ફક્ત એકંદરે નફાજ કર્યો છે. મેં નફો અને નુકસાન બન્ને કર્યું છે. પણ તે બેમાંથી નફો વધે છે કે નુકસાન તે તો અનુભવે જણાશે.

શરૂઆતનાં બે વર્ષો વ્યાપારવ્યવસ્થામાં ન જોડાતાં દરેક વસ્તુનો અનુભવ મેળવવા હિંદબરમાં મુસાફરી કરવાનો તારો વિચાર પ્રશંસનીય છે. હિંદનાં કેટલાંક જુદાં જુદાં સ્થળોએ કળા અને કારીગરીનો અભ્યાસ કરવા સાફ કરવા નીકળવાનો નિશ્ચય તો કેટલાય વખતથી મેં કરી રાખ્યો છે. પણ આટલી ઉતાવળે અને આજ વર્ષમાં જઈ શકાશે કે કેમ એ અત્યારથી કહી શકાય નહિ. એ બધી વસ્તુઓ લગ્ન પછી ચર્ચાવી વધુ ફાયદાકારક નીવડશે.

તારી કલ્પનાઓ અને તરંગોને તેં ખૂબ દોડાવ્યા છે અને છેક જીવનની પણ હદ નક્કી કરવા સુધીના વિચારો અને ખ્યાલ રચ્યા છે તે સર્વ પરિપૂર્ણ થવાની તો ફક્ત આશાજ રખાય.

ગયા કાગળમાં બાકી રહેલા તંદુરસ્તી અને આરોગ્ય સંબંધીના વિચારો લખી જણાવું છું અને આશા રાખું છું કે આટલેથીજ તું હાલ તો સંતોષ માનીશ.

દરેક માણસને હવા, પાણી અને ખોરાકની જેટલી જરૂર છે તેટલીજ નિદ્રાની પણ જરૂર છે. આખા દિવસના પરિશ્રમથી કંટાળી ગયેલા શરીર તથા મનને ઉંઘથી નિવૃત્તિ મળે છે. સારી નિદ્રાથી શરીર પુષ્ટ અને બળવાન થાય છે. નિયમસર અને પુરતી ઉંઘ લેવાથી મનુષ્ય લાંબી જીંદગી ભોગવી શકે છે. નિદ્રાથી શરીર તાજું અને ખીજ દિવસના શ્રમ માટે તૈયાર થાય છે. પાકી નિદ્રા એ કુદરતની મોટામાં મોટી બક્ષિસ છે. જે મનુષ્યને ઉંઘ નહિ આવે તે માણસ થોડા રોજમાં દિવાનો બની મરણ પામે છે. તંદુરસ્તી માટે જેટલી કસરતની જરૂર છે તેથી પણ વધારે ઉંઘની જરૂર છે. કોઈ મનુષ્ય પુષ્કળ કસરત કરે છતાં પણ તેને ઉંઘ ન આવે તો કોઈ પણ દિવસ એ તંદુરસ્ત અને નિરાગી થઈ શકે નહિ.

લગભગ બધા માણસો એમજ માને છે કે ફક્ત ખાવાથીજ શરીરમાં બળ આવે છે અને તેથી આંખો મીચીને ખા ખા કરે

છે. પણ એકલું ખા ખા કરવાથી શરીરમાં બળ આવતું નથી. ઉધવાથી પણ બળ આવે છે. મનુષ્યને પુષ્કળ ખાવાનું આપવામાં આવે પણ જો એક ક્ષણ પણ ઉધવા દેવામાં ન આવે તો તે જીવન થઈ મરી જવાનો.

ઉધમાં માણસ જેટલું જીવનતત્વ ઉપજવી શકે છે, તેટલું જગૃતાવસ્થામાં મળતું નથી. ઉધમાં બળનો સંચય અને ઉત્પત્તિ થાય છે, જ્યારે જગૃતાવસ્થામાં મોટા ભાગે જીવનતત્વનો ક્ષય થાય છે. ઉધને અને જ્ઞાનતંતુઓને ધણો સંબંધ છે. અને તેને લીધેજ ઉધમાં માણસ બળ તથા જીવનતત્વ વિગેરે મેળવી શકે છે. ઉધ જ્ઞાનતંતુઓને અત્યંત પોષણ આપનાર હોવાથી ઉધમાં તેઓ પુષ્ટ થાય છે.

રસ્તા ઉપર એક કુટ પહોળું પાટીયું લાંબા અંતર સુધી મૂકે અને તમને તેના ઉપર બરાબર આજીબાજી પગ મૂક્યા વિના ચાલી જવાનું કહે તો તમે જરૂર ચાલી શકશો. પણ એજ પાટીઉં બે સામસામા આવેલાં મકાનની અગાશી વચ્ચે બરાબર ગોઠવીને મૂકવામાં આવે તો તમે તે ઉપર થઇને ચાલી નહિ શકો. કારણ કે તમે ચાલવા કરતાં પડવાના વિચારો વધારે કરો છો. પરિણામે તે કામ બની શકતું હોવાની ખાત્રી હોવા છતાં ફક્ત પડવાના ભયને લઇને તમે કરી શકતા નથી; છતાં તમે પડવાનો વિચાર કયો જગર નિશ્ચય કરો કે હું ચાલી શકીશ તો જરૂર ચાલી શકાશે. એજ પ્રમાણે તમે “ઉધ નહિ આવે.” એવો વિચાર કરશો તો જરૂર ઉધ નહિ આવે; પણ એવો નિશ્ચય કરશો કે મને ઉધ આવવીજ જોઈએ તો તરતજ ઉધ આવી જશે. કેટલાક માણસો ઉધી શકતા નથી તેનું કારણ એ છે કે તેઓને ઉધ નહિ આવે એવો ભય રહે છે. ઉધ લાવવા માટે મુખ્ય ઉપાયો નીચે મુજબ છે.

(૧) સૂતી વખતે સંકલ્પ વિકલ્પનો ત્યાગ કરી મનને સ્થિર

કરવાથી ઉંધ તરત આવે છે. (૨) સૂતી વખતે શરીરનું હલનચલન પોતાની ઇચ્છાથી બંધ કરી એકદમ શાંતિથી ચુપચાપ પડ્યા રહીને ઉંધવાનો નિશ્ચય કરવાથી ઉંધ તરત આવે છે. (૩) ઉંધ નહિ આવે એવો ભય છોડી દેવો. ભયને લીધેજ ઉંધ નથી આવતી. હું ઉંધની પરવાજ કરતો નથી એવા વિચારોથી ઉંધ તરત આવી જશે.

ચોકખા ચળકતા દાંતની અખંડ બત્રીસી હોવી એ યૌવન, સૌન્દર્ય, આરોગ્ય અને લાંબા આયુષ્યનું સ્પષ્ટ સુખકર ચિન્હ છે. મોંઢામાં સારા દાંત હોવાથી ખુશસુરતી સારી રહે છે, બરાબર ખોલી શકાય છે અને ખોરાકને ચાવવા તથા પચવામાં ઘણીજ મદદ મળે છે.

સાધારણ રીતે દાંતથી આપણને ત્રણ લાભ છે. દાંત આપણા ખાદ્ય પદાર્થોને સારી પેઠે ચાવીને પચવા યોગ્ય બનાવે છે, અને ખાદ્ય પદાર્થો નિયમિતપણે પચ્યા કરે તો ઘણાખરા રોગ તો આપણી પાસે ડોકીયું કરવા પણ ન આવે. દાંતથી ખીજો લાભ એ છે કે તે ખોલવામાં મદદ કરે છે. જેમને દાંત હોતા નથી, તેમની વાણી શ્રવણ-મધુર અને સ્પષ્ટ લાગતી નથી. વાત કરવાનો પ્રધાન હેશ ખીજને સંતુષ્ટ કરવાનો અને પોતાના મનના ભાવને પ્રકટ કરવાનોજ હોય છે. દાંત વિનાનો માણસ આ બંને લાભોથી વંચિત રહે છે. દાંતથી ત્રીજો લાભ એ છે કે મોંઢાનું સૌન્દર્ય જળવાય છે. મુખની સૌન્દર્ય વૃદ્ધિ એ દાંતનું મુખ્ય કામ છે. કાંઈ દાંત પડી ગયો હોય તો ચહેરો એડોળ અને વિકૃત થઈ જાય છે.

શરીરની તંદુરસ્તીનો મુખ્ય આધાર દાંત અને મોંઢાની સ્વચ્છતા ઉપર રહેલો છે માટે તેને હંમેશાં એ ત્રણ વાર સાફ કરવા. સડેલા દાંત અને અસ્વચ્છ મોંઢું એ ક્ષયરોગને આમંત્રણ આપનાર સ્થિતિ ગણાય છે. સડેલા દાંતને સારા કરવા પાછળ થતાં ખર્ચ કરતાં તેને સડતા અટકાવવાનો ખર્ચ ઘણોજ ઓછો આવે

છે. વધારે મરમ તેમજ વધુ ઠંડી ચીજો ન ખાવી જોઈએ. કારણ કે બન્ને સ્થિતિઓ દાંતને હાનિકર્તા છે. મોંદું સ્વચ્છ હોય તોજ શરીર નિરોગી સમજાશે. વાસ મારતું મોંદું કોઈને પણ ગમતું નથી. જેઓને સ્વમાન હોય છે તે કદિ તેમ થવા દેતાજ નથી. વાસ મારતા મોંઢાવાળા માણસો સાથે રહેવું, ફરવું કે વાતચીત કરવી તે ભય સમાન છે.

દાંત સાફ કરવા માટે રોજ બ્રશ ધસવાથી દાંતમાં બખોલ પડે છે. દાંતોની હાર વચ્ચે જગા પડી જઈ દાંતો છુટા થાય છે અને દાઢ પણ નરમ અને પોચી પડી જાય છે. વળી બ્રશમાં ઝીણું જાંતુઓ ઉત્પન્ન થાય છે અને તે ધોવા છતાં પણ અંદર ભરાઈ રહે છે. અને તે બ્રશ ધસતી વખતે બ્રશમાં રહેલાં જાંતુ મોંમાં દાખલ થાય છે. દાંત સાફ કરવા માટે રોજ તાજાં કુદરતી દાંતણુ કરવાં એ સર્વશ્રેષ્ઠ છે. વડ, લીમડો અને બાવળ વિગેરે ઝાડની કામળ ડાખળીઓના ટુકડાથી દાંત ધસી સાફ રાખવા જોઈએ. દાંતણુમાં સર્વોત્તમ દાંતણુ વડની વડવાઇનું છે. તેનાથી દાંત મજબુત અને ઘટ્ટ રહે છે. લીમડાનું દાંતણુ ગુણકારી છે. તેનાથી દાંતમાં રહેલાં ઝીણું જાંતુઓનો નાશ થાય છે અને દાંત સ્વચ્છ થાય છે. બાવળનું દાંતણુ સર્વસાધારણ છે. એનાથી દાંત સાફ થાય છે.

અઠવાડિયે અથવા પખવાડિયે કોઈક વખત બ્રશ વાપરવાથી દાંત આવે તો તેથી કાંઈ નુકશાન નથી. રોજ બ્રશ વાપરવાથી દાંત પોલા થઈ જાય છે.

દાંત ધસવાના પણ નિયમ છે. ઉપલા દાંત સાફ કરતી વખતે ઉપરના પેઢાથી શરૂ કરી નીચેના પેઢા સુધી સીધા ધસવા જોઈએ. અને નીચેના દાંત સાફ કરતી વખતે નીચેના પેઢાથી શરૂ કરી ઉપરના પેઢા સુધી સીધા ધસવા જોઈએ. આ પ્રમાણે ધસવાથી દાંત જલદી સાફ થઈ પેઢાં મજબુત બને છે.

શબ દાંતને એ વાર સાફ કરવા જોઈએ. સવારે ઉઘી ઉઠ્યા પછી અને રાત્રે વાળુ કર્યા પછી. સ્વપ્ન જતાં પહેલાં એ દાંતની વચ્ચે થણે ભાગે ખાદ્ય પદાર્થોની કોષ કોષ કણુ રહી જાય છે. તે જો સાફ ન કરવામાં આવે તો રાત્રે દાંતની અંદરજ તે સરી જાય છે અને દાંતને નુકસાન પહોંચાડે છે. રાત્રે ખાધા પછી દાંત સાફ કરવાથી દાંતમાં કોષ જાતનો મેલ રહેતો નથી અને આનંદપૂર્વક નિદ્રા આવે છે.

‘આંખે ત્રિકુળા, દાંતે લુણુ, પેટ ન ભરીએ ચારે ખુણુ’

દાંત લુણુ જે વાપરે, કવરે ઉતું ખાય,

ડાણું પડણું દાખી સુવે, તે ષેર વૈદ ન જાય.

એ કહેવતને અનુસરીને એકહું મીઠું પણુ જો નિયમિત ધસવામાં આવે તો પણુ દાંત સાફ થાય છે.

મનુષ્યની સર્વ જ્ઞાનેન્દ્રિયોમાં દર્શનેન્દ્રિય આંખ તે સર્વથી ઉપયોગી છે. આ દંદ્રિયની ઉત્તમતા એટલી વિશ્વમાન્ય છે કે આંખ એ વિષયને ગ્રહણ કરનાર સર્વ ઇન્દ્રિયોનો પ્રતિનિધિ કે ઉપરી અવયવ ગણાય છે. આંખો અમૂલ્ય છે અને એ કારણથી જ્યારે તેમને મદદની જરૂર હોય ત્યારે તેને ઉત્તમ પ્રકારની મદદ કરવી જોઈએ કે ઉત્તમ ઇલાજો લેવા ઘટે. લાખો આંખો ડો-કટરોની દવાઓથી, ધોવાનાં પાણીઓથી, બોશનોથી, જળો મૂકવાથી, બોલી કાઢવાથી વિગેરેથી બગડી ગયેલી હોય છે.

સંપૂર્ણ પાચનક્રિયા, તંદુરસ્ત અને વેગવાળું રક્તાભિસરણુ અને જ્ઞાનતંતુનું નાશુક સમતોલપણું એ સુંદર આંખો હોવા માટે જરૂરનાં છે. સામાન્ય શારીરિક તંદુરસ્તીથી આવતું તેજ તીવ્રતા અને સૂચક દેખાવ સિવાય આકાર, રંગ અને કદ (સુંદરતા માટે ઘણાં ઉપયોગી છે તો પણ) નકામાં થઈ પડે છે. શારીરિક ઉપચારો અને આરોગ્યવર્ધક મુચનાઓનો છુદ્ધિપૂર્વક અમલ કરવાથી આંખોનાં બળ અને દેખાવમાં મહત્તમ સુધારો થાય છે,

શરીરના જુદા જુદા અવયવો પોતપોતાનું કામ નિયમિત બજાવતા હોય તો આંખોને પૂરતું અને એકબીજાં સ્વચ્છ બોહી મળે છે. સ્વચ્છ, તાજું બોહી આંખને મળ્યા કરે તો તેઓ તેજસ્વી, તંદુરસ્ત અને મજબૂત રહે છે. પણ જો નિર્જળ અવયવો પોતાનું કાર્ય કરવાને મંદ હોય તો બોહી અસ્વચ્છ થાય છે. અને તેમ થતાં શરીરનાં બીજા અવયવો સાથે આંખો પણ નબળા અને સુસ્ત થતી જાય છે. અપૂર્ણ પાચનક્રિયા અને જ્ઞાનતંતુની સામાન્ય અશક્તિથી આંખની ઉપયોગિતા અને દેખાવ પર ઘણી ખરાબ અસર થાય છે.

ખરો નેત્રવૈદ્ય આંખ ઉપરથીજ માણસની તંદુરસ્તી પારખી શકે છે. આંખ એ તંદુરસ્તીમાપક યંત્ર છે. ઉપચારને માટે આવેલા દરેક દરદીની આંખો ઉપરથીજ રોગ જાણી શકાય છે.

આંખમાં કેાઇ જાતનું તણખલું કે રજકણ પડ્યું હોય તો તે એકદમ કાઢી નાંખવું જોઈએ. પાણી છાંટવાથી અથવા પાણીમાં આંખ ધોવાથી આંખમાં પડેલું રજકણ, ઝીણું જીવડું કે ઝીણી કાંકરી નીકળી જાય છે. રૂમાલના છેડાને વળ દબાવે આંખમાં ફેરવવાથી પણ નીકળી જાય છે. આથી પણ ન નીકળે તો આંખ ઉપર દૂધ છાંટવું. દુધ ચીકણું હોવાથી આંખમાંથી જીવડું, કણ્ઠું જે હશે તે તરત ખેંચી લાવશે અને વળી દૂધમાં આંખ ધારવાને. પણ ગુણુ છે. આંખો સાચવવા માટેના કેટલાક જરૂરી નિયમો નીચે મુજબ છે.

આંખો ખેંચવી પડે એવા થોડા અજવાળામાં કદિ વાંચવું નહિ. વાંચતી વખતે ડોકું નમાવી કદિ વાંચવું નહિ. બરાબર અક્ષર ન ઉકલે તો ચોપડી આંખ પાસે લાવો. પણ વાંચતી કે લખતી વખતે ડોકું ટટારજ રાખો. વાંચતી વખતે તમારી ચોપડી આંખોથી સુમારે ચોદ ઇંચ દૂર રાખવી. બારી આગળ અથવા દિવાના પ્રકાશમાં વાંચતા હો ત્યારે એવી ગોઠવણ કરો કે તે અજ-

વાળું કાં તો માથા પરથી અથવા તો ડાબી બાજુથી આવે. સામે પ્રકાશ રહેવાથી આંખોનું તેજ બંધ છે.

ચોપડી ઉપર સૂર્યનાં કિરણો પડતાં હોય એવી રીતે કદિ વાંચવું નહિ. આગગાડીમાં અથવા દોડતી ગાડીએ વાંચવું નહિ. હીંચકો કે આરામખુરશી પર બેસીને કદિ વાંચવું નહિ. ઝાંખી રોશનીથી વાંચતા કે લખતા નહિ. તમારી આંખોના ભોગે રોશનીનો ખ્યાવ કરતા નહિ. કદિ બૂલશો નહિ કે આંખની કિંમત કોઈપણ ચોપડી કરતાં વધારે છે.

આંખોને થાક લાગવા છતાં ગ્રીષ્મી ભરતકામ જરૂરી રાખવામાં આવે તો થોડાજ માસમાં સારામાં સારી આંખો પણ બગડે છે. આંખોને ખેંચી બહુ મહેનત આપવી નહિ. ચળકતા કાગળો વાપરવા નહિ. બારીક અક્ષરોની ચોપડીઓ વાંચવી નહિ. સસ્તા ચશ્માઓ કદિ વાપરવા નહિ. બરાબર ધોયા વગરનાં કપડાંને આંખે અડાડવાં નહિ. આંખોની નમ્મળા સ્થિતિ ઉપર ઓછી કાળજી રાખવી નહિ.

પત્ર ગમે તેટલો લાંબો લખવા છતાં પણ અધુરો ને અધુરો રહેશે. એટલે આટલેથીજ અધુરો રાખવો યોગ્ય લાગે છે. આરોગ્યનો વિષય ઘણોજ લાંબો છે. એટલે આવા અનેક પત્રોમાં આટઆટલા ટુંકાણુમાં લખવા છતાં વિષય પુરો થાય તેમ નથી.

આરોગ્ય સંબંધીની નોંધ લખવા કરતાં હવે તો તેનો સાથેજ અમલ કરીશું એ વધુ ગુણુદાયક નીવડશે. એટલે આ પત્ર આટલેથીજ પૂર્ણ દર્શું છું. જવાબ લખવાની હવે જરૂર રહેતી નથી. કારણ કે આ કાગળ તને મળે તે પહેલાં કદાચ હું અત્રેથી નીકળી પણ ગયો હોઉં. હાલ એજ. બાકીનું હવે પછી રૂબરૂમાંજ.

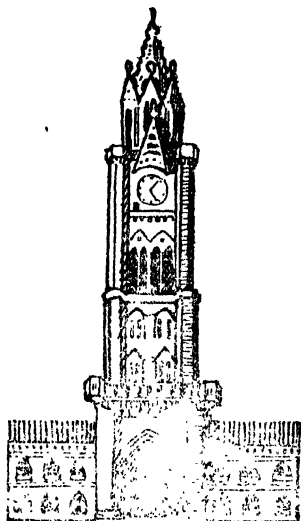
લિ. શાંતિકુમાર

રાજબાઈ ટાવર

પારસી
સતીઓ

કિંમત

૦-૬-૦

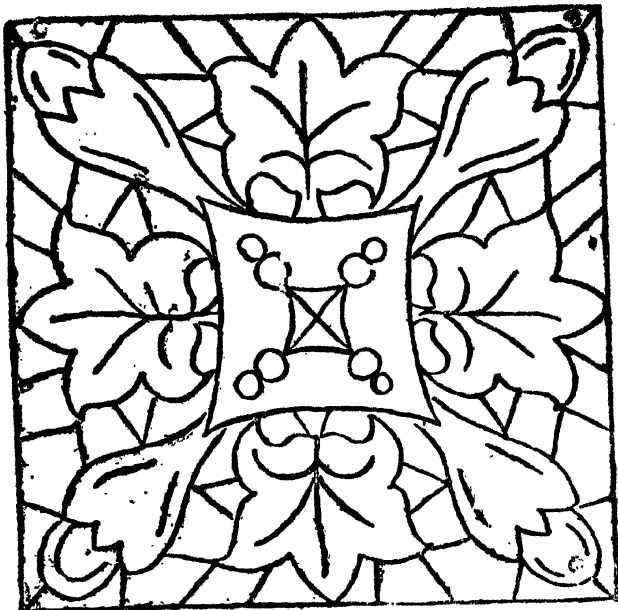
જેની અટારીએથી જંપલાવીને એ પારસી યુવતીઓએ
આપઘાત કરેલો. શા માટે ?

શીલ્પની રક્ષાને કાજે.

તેની વાત જાણવા અી સાહિત્ય મંદિરને આઠ
આનાની ટીકીટ ખીડો. ઠે. કેળાપીઠ સુરત

ભરત ગુંથણ

આ વિષયના પુસ્તકને વખાણના ચબ્દોની શી જરૂર છે ? માત્ર દશ આનાની કિંમતમાં આવું પુસ્તક બીજું કોઈ મળે તેમ નથી. એનાથી તમે આપોઆપ હપરની બેઠ કળા શીખી જશો. બાર આનાની ટીકીટ બીઠી મંગાવો.

શ્રીશક્તિ કાર્યાલય, કેળાંપીઠ, સુરત.

શ્રી-ઉપયોગી પુસ્તકો

શ્રીશક્તિ ગ્રંથમાળા

૧ કમનસીબ સવિતા (વંધ્યા): ૦-૪-૦

સવિતા જીવાન ગુજરાતજીની આબેહૂબ મૂર્તિ છે. તેના હેવાની વેદના ચીતરતી આ ચોપડી એકેએક વાંચકે લખાણી છે

૨ કાકી: ૦-૩-૦

શરદ બાજીની કલમે લખાયેલી આ વાર્તા શ્રીઓ માટે સરસ આદર્શ રજુ કરે છે.

૩ કાચદામાં સીતું સ્થાન (દરેક શ્રી વાંચે): ૦-૩-૦

હિન્દુ સીતું કાચદામાં કેવું સ્થાન છે, તેના હકો શા છે ને શા હોવા જોઈએ, પારસી, મુસ્લીમ શ્રીઓને કેવા હક છે વગેરે માહિતીથી ભરપૂર આ ચોપડી ગુજરાતીમાં એકજ છે. દરેક બાપે ઠીકરીને, બાઇએ બહેનને, ને વરે વહુને વંચાવવીજ જોઈએ.

૪ અર્ધાંગના: ૦-૪-૦

શ્રીઓ અણીને વખતે પુરૂષને કેવી રીતે મદદચાર બની શકે છે તેના આદર્શ રજુ કરતી વાર્તા.

૫ ગૃહવ્યવસ્થાની વાર્તા (બેટરી): ૦-૬-૦

ધરખટલાની આંટીધુટી પર અજવાળું પાડનારી આ વાર્તામાં ગુજરાતી સાહિત્યમાં નવીજ ભાત પાડે છે.

૬ ખાંચણાં:

૦-૫-૦

કાઠીલી ગુજરાતણુના હૈયામાંથી ટપકેલી જીવનની રમુજ, દયામણી, તેમજ જ્ઞાનંદી બાળુનાં ચિત્રો દોરતી આ ભોંકગીતોની ચોપડી ઘેરઘેર રાખવા લાયક છે.

૭ બાહિદાન:

૦-૫-૦

આવતી પ્રજાને ધરવીર બનાવવા માટે બહેનોમાં આ પરાક્રમની ખસ કવિતાઓનો ખૂબજ પ્રચાર થવો જરૂરી છે. સર અવસરે તેમજ ખાસ કરીને સગર્ભાવસ્થામાં બેઠે આપવા જેવી રૂપાણી ચોપડી.

૮ ભવાટવી:

૦-૪-૦

હિંદુ સંસારમાં સ્ત્રીઓનાં જીવનની દયામણી બાળુ બતાવતી આ સાચી આત્મકથાઓ વાંચતાં આંખ બીની થશે.

૯ મા:

૦-૪-૦

વર, વહુ, મા, બાપના પરસ્પર સંબંધ પ્રેમાળ અને વદાલ-સોયા કવી રીતે બને તેની જણાવટ આ વાતોમાં કરેલી છે.

૧૦ જયાના પત્રો-કસોટીમય લગ્ન:

૦-૬-૦

વરવહુનું જીવન સુખી કેમ બને તે સમજાવતા અને વરે વહુ સાથે ને વહુએ વર સાથે કેવી રીતે વર્તવું તેના પર અજવાળું પાડનારા આ કામળો બહુજ રસીલા છે.

૧૧ પતિની પસંદગી:

૦-૪-૦

વરવહુ પોતે એકમેકને પસંદ કરે એવા વિચારો ધરાવનારા સ્ત્રીઓ આ વાર્તાઓનું ઝુમણું ખાસ વાંચવા ને વંચાવવા લાયક છે.

૧૨ લીલીની આત્મકથા:

૦-૩-૦

એક દુઃખીયારી બહેનની આ આત્મકથા સાવકા સહીયા-રાંના દુઃખો પર અજબ જેવો નવીન પ્રકાશ પાડે છે. જ્યતમાં થું આવું ન બને છે ?!-એમ બાકીય થશે.

૧૩ ફોન:

૦-૪-૦

બંધાણનાં ગામડાંઓમાં ઓઝોની સ્થિતિ કેવી ખરાબ છે તેનો ચિતાર રજુ કરતી આ વાર્તા ધણી જ રસિક તથા બોધક છે.

૧૪ પારસી વાનીઓ: (શાકાહારી)

૦-૬-૦

ભગભગ સો ઉપરાંત ખાતખાતની લસલસતી, લહેજતદાર માંસમટ્ટી વગરની વાનીઓ બનાવવાની સહેલી, ઝટ સમગ્રય એવી રીતે આમાં આપેલી છે.

૧૫ વિધવા:

૦-૫-૦

હિંદુ સંસારની એ દુઃખદ બાબતની જુદી જુદી નજરે ઓળખાવટ કરતી આ ચાર વાર્તાઓમાં ધણો નવીન પ્રકાશ પાડેલો છે.

૧૬ કોને પરણું?

૧-૪-૦

અબણુ ગૌરી ગામડાની છે. અણેલી ઇન્દુલેખા સહેરની છે. ગામડાની ગૌરી, ઇન્દુલેખા માટે જે ભોગ આપે છે તે ભોગ ઇન્દુલેખાના પોતાના ભોગ જેટલેજ મહાન છે? આર્યરમણીના હૃદયની ઉત્તમતાનું આ ચિત્ર જેટલું લબ્ધ છે તેટલુંજ રસિક છે.

૧૭ સુઘડતા ને સુંદરતા:

૦-૮-૦

વાળનું જતન, ફાંતનું જતન, ચહેરાનું જતન, કપડાં અને ધરેણાં પહેરવાની કળા, તંદુરસ્તી ખીજવીને સુંદર બનવાની કરામતની આ ચોપડીનો જોટો ગુજરાતી ભાષામાં નથી જ.

૧૮ હાસ્ય કુવારો:

૦-૮-૦

શ્રી 'પ્રસાદ'ની રમુજ સામાજિક વાતોનો આ સંગ્રહ દરેક કક્ષાની બહેનોને અત્યંત રસિક લાગશે અને નિર્દોષ આનંદ આપશે.

૧૯ ભૂતના બહકા:

૧-૮-૦

શ્રી ધનસુખલાલ મહેતાની લખેલી આ સુંદર સામાજિક વાતોનો સંગ્રહ સર્વત્ર વખણાયો છે. પૃષ્ઠ બસો. ચિત્રો પણ પુષ્કળ આપેલાં છે.

૨૦ વિષયસૂચી

૧-૮-૦

અંતિમખાણુની આ ત્રીજી સર્વમાન્ય નવલકથા હિન્દુ સંસારી કામડાઓની છણાવટ બણી જ સરસ રીતે કરે છે. અંખાખામાં ઘેરઘેર વંચાય છે.

૨૧ હારન્ય કલાપ:

કિં. ૧-૮-૦

સામાન્ય ટ્રેડિનાં માણસો ઓઝો બાળકોને પણ ખડખડ હસાવે તેવી, છતાં તદ્દન નિર્દોષ અને નિર્બંધ વાર્તાઓનો આ સંગ્રહ ગુજરાતના હારન્ય સાહિત્યમાં સાફ રચાન પામ્યો છે.

૨૨ દેવી ઔધરાણી:

કિં. ૧-૮-૦

પ્રકૃત્ત્વ નામની સાદી સીધી બાળા કેવી રીતે વીરાગના બને છે તેનો અત્યંત રસિક અને પ્રેરક હેવાલ. મૂળ અંજીમ બાણુએ લખેલો છે.

૨૩ વીર રોઝા: (કાળું ગુલાબ)

કિં. ૧-૮-૦

ફ્રાન્સના નવલકથાકાર એલેક્ઝાન્ડર ડુમાએ લખેલી એક જોલર બાળાના પ્રેમ અને શૂરાતનની અબળ જેવી ઇતિહાસ કથા.

૨૪ હારન્ય ઝરણાં:

કિં. ૧-૮-૦

હારન્યરસના પ્રસિદ્ધ લેખક શ્રી હરિપ્રસાદ વ્યાસની આ વાતો આપણા સંસારની ખૂરી બાણુ પર ચાળખા મારતાં મારતાં ખૂબજ કહોલ કરાવે છે.

૨૫ “જરા મહા મૂકળે” (હાથ આસામ) કિં. ૧-૦-૦

રહવારે ને બપોરે મોજથી પીવાતા મહાના પ્યાલાઓના બીત-રૂઝા મહાના બગીચાઓના મળુરોની કેવી કરણ હાથ વસી છે, તેનું એક મળુરે લખેલું સાચું વાર્તા રૂપ બ્યાન. જે વાંચીને સેંકડો માણુ-સોએ મહા ત્યજ છે

૧૬ શાસ્ત્ર રજની : (નવી આવૃત્તિ)   કિં. ૧-૧૨-૦
મરખા પુસ્તકોની મહારાણી.

૨૭ જીવન પક્ષો :   ૦-૪-૦

આમાં ત્રણ જુદી જુદી જીવોનું જીવન જુદી જુદી રીતે
મહાલાય જાય છે તેનું વર્ણન આલેખતી રસિક ને બોધક વાર્તાઓ
આપેલી છે.

૨૮ સુખી ઘર :   ૦-૩-૦

આપણા ઘરને સ્વર્ગ સમાન સુખી કેવી રીતે બનાવવું
તેના પદાર્થોમાં રૂપ ચિત્ર આલેખતી બોધકતા.

૨૯ ભરત ગુંથણ :   કિં. ૦-૧૦-૦

નાની બાલિકાઓ પણ સહેલાઈથી સમજીને શીખી શકે
એવી શૈલીમાં એક અનુભવી પારસી બહેને લખેલું પુસ્તક, જાત-
જાતની તરાહ તેમજ આકૃતિ સાથે.

૩૦ ચોર્યાસીનું ચક્ર :   કિં. ૦-૫-૦

ગુજરાતના એક અનુભવી હાસ્યરસના લેખકે આ પુસ્તિકામાં
જોને રસ પડે અને સહેલાઈથી સમજાય એવી રીતે અંસારની
મમ્મતભરી વાતો લખી છે.

૩૧ રઝિયા ભેગમ :   ૦-૩-૦

દિલ્હીના ચક્રવર્તી સિંહાસન પર બેસી સબ્બ ચલાવનારી
પહેલવહેલી સમ્રાટીનું જીવનચરિત્ર. દલાયી માટે ઉત્તમ છે.

૩૨ મૂર્છાવિવેક અને ખીજી વાતો :   ૦-૬-૦

આમાંની મુખ્ય વાર્તામાં વિલાપતી અને દેશી સભ્યતા, ધરની
રીતજાતની તુલના કરેલી છે. ખીજી વાર્તાઓ પણ ખૂબ રસિક
અને બોધક છે.

૭૩ સ્ત્રીની પક્ષે બચવા સંસારનાં દરેકઃ ૦-૮-૦

સમની નિષ્ફળતાથી કંટાળી બહુને આપખત કરવા તરફ ભયેલી એક યુવતિને તેની બહેનપણી પત્રો દ્વારા ખરો માર્ગ સૂચાડે છે. દરેક માણસે આ પુસ્તક પોતાની પુત્રીને પરણાવતાં પહેલાં આપણું ધટે છે.

૭૪ રંગવતું શાસ્ત્રઃ ૦-૩-૦

આ નાનકડી પુસ્તિકામાં પ્રાથમિક સ્ટવ વિશે, તેની રચના, તથા જુદા જુદા ભાગો વિશે સચિત્ર બને વિગતવાર સમજૂતી આપી છે.

૭૫ સ્ત્રી હૃદયઃ ૦-૩-૦

આ નાની સરખા નવલિકામાં સ્ત્રી હૃદયનો સાચો ચિતાર આપેલો છે. એક આદર્શવાદી યુવાન પ્રાણ ઘેલી બની જીવન બલિદાન આપનાર વારાંગનાંની કથા એકી બેઠકે પુરી કરવી ગમે તેવી છે.

૭૬ માતૃપ્રેમ અને બીજી વાતોઃ કિ. ૦-૪-૦

આ સંગ્રહની મુખ્ય વાર્તામાં એક માતા પોતાનાં સંતાનને ખાતર શું શું સહન કરી શકે છે તેનું આદર્શ દર્શાવે આપ્યું છે. બીજી વાર્તાઓમાં પણ ઉત્તમ સ્ત્રી પાત્રોનાં આલેખન છે.

૭૭ પારસી લગ્નગીતો અને ગરબાઃ ૦-૬-૦

શું પારસી લોકોમાં બી લગ્ન વખતે ગીતો ગવાય છે ? તમે નવાજ પામશો. છતાં આ ચોપડી બેશો એટલે ખાત્રી થશે, કેટલાંક ગીતો તો ખૂબ રમુજ ને આનંદજનક છે.

૭૮ હામ્પત્ય જીવનઃ કિ. ૨-૮-૦

અંતતિનિયમન, કસ્ટોડિયન, પતિપ્રેમ વળવવાની કળા, શરીર નિરાગી ને સુઠેળ રાખવાની કળા તથા માનસિકે લગતી દરેક દુરિવાદો મટાડવાની વિદ્યા-એ બહુજ આ પુસ્તકમાં આપ્યું છે.

૪૯ વહેમી પતિ:

૦-૩-૦

એક સંસ્કારી અને સુધારક હુવાન પોતાની સુંદર અને સુશીલ પત્ની તરફ વહેમાય છે. એ 'વહેમ'ને કારણે તે પત્નીનો ભોગ લે છે. ને પછી ગાંડો બને છે. એ પાગલની અપવીતીનો કચ્છ અને હૃદયસ્પર્શ દેવાલ ગૃહસ્થાનનો નવેલ. કાચડો ઉઠેલો છે.

૪૦ આરોગ્ય અને સુખ:

કિં. ૦-૬-૦

આ પુસ્તકમાં દરેક આ પોતાના કુટુંબની તેમજ પોતાની સુખાકારી કેવી રીતે બળવા શકે તેને લગતું જરૂરી જ્ઞાન, દરેક ખાસ યોજના ગુણદોષ વગેરે આપેલું છે. દરેક ગ્રાહણીએ આ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું જ જોઈએ.

૪૧ સામાજિક વાતો:

કિં. ૦-૫-૦

સંસારના જીવ જીવ કાચડો ઉઠેલો તદ્દશ વાતો એકી બેઠકે પૂરી કરવી જ પડે તેવી રસિક છે.

૪૨ રમુજ વાતો: (સીશક્તિની)

૦-૪-૦

આ વાર્તાઓમાંની ધણીક આપણા હંમેશના જીવનનાં દર્શ્યો-ભાષી ઉપજાવી છે ને ખૂબ દસાવે તેવી છે.

૪૩ લલી લાલી:

કિં. માત્ર ૦-૧-૦

એક સંસ્કારી આ પોતાના દીયરના અપકાર ઉપર ઉપકાર કરી તેને કેવી રીતે નમાવે છે, તેનું સુંદર દૃષ્ટાંત આમાં છે. વૈધવ્ય પામેલી આર્ય અબળા પોતાની નીતિ મર્યાદા સાચવીને પ્રમાણિકપણે પોતાનું યુજનન કેવી રીતે કરી શકે તેનો પણ બેધપાઠ છે. કિંમત પણ અદ્ય હોવાથી દલાણી કરનારા માટે બહુ જ સવડ ભરેલી છે.

૪૪ પતિ પ્રહુ છે:

૦-૧-૦

આ ચોપડી પણ લલાલી માટે ખૂબ જરૂરી કિંમતે કાઢેલી

૭. મૈથાની વાર્તા પાત્રવતની બહુ જ સચોટ અપાપડે છે. એક સંસ્કારી પત્ની પોતાના દારૂક્રિયા ને રખડેલ પાત્રને વશ કરે છે.

૪૫ માંદગી અને આવજત: ૦-૪-૦

દરેક ક્ષીને આ વિષયનું તો યાન હોયું જ બોધ્યે. માંદગી સારવાર સંબંધી ખૂબ ઉપયોગી સૂચનાઓથી આ પુસ્તક ભરેલું છે.

૪૬ વાતનું વતેસર: કિં. ૦-૧-૦

બાળાઓ રહેલાકથી બચવી શકે એવું હાસ્યરસિક નાટક

૪૭ ઘરેણાંનો શોખ: કિં. ૦-૧-૦

વિમળા નામની એક બોળી છતાં સૌંદર્યશોખીન બાળાએ પોતાના ઘરેણાં-શોખને લીધે પોતાનો પતિ જોશમાં જાય એવા સંજોગો કેવી રીતે ઉભા કર્યા તેનો તાદશ્ય ાયતાર આપતી આ વાર્તા સચોટ-અસરકારક છે.

૪૮ પારસી સતીઓ: કિં. ૦-૬-૦

રાજબાઇ દાવર પરથી બે પારસી બહેનોએ પોતાનું શ્યામળ સાચવવા ખાતર જુસ્કા મારી કરેલા આપઘાત વિશેના ચરણા.

૪૯ એકાદશી: કિં. ૦-૧૧-૦

શ્રી સરોજિની મહેતા (એમ. એ.) ની લખેલી અગિયાર સુંદર સામાજિક વાર્તા. બધીજ નવા સિદ્ધાંતો રજૂ કરે છે.

૫૦ રાણકદેવી કિં. ૦-૧૨-૦

હજાર વર્ષ ઉપર થયેલી મહાન વિગતિની આ જીવનકથા અર્વાચીન ક્ષેત્રમાં ગુજરાતના એક ઉત્સાહી સિદ્ધહસ્ત લેખકે લખીજ રસિક લખેલી છે.

૫૧ સિવાજીની બા—મહારાષ્ટ્ર વીર સિવાજીને જન્મ આપી ઉછેરનાર વીર માતાનું રસિક અને પ્રેરણાદાયક જીવન-

- શરિત્ર દરેક બહેને એક વાર અવશ્ય વાંચવું જોઈએ.
(તેર આનાની ટિકિટ ખીકવી) કિં. ૦-૧૦-૦
- ૫૨ સાસુની શિખામણ—વહેમી માન્યતાઓને લીધે સ્ત્રીઓનાં
જીવનની કેટલી હાનિ થાય છે તેની બોધકથા. કિં. ૦-૧-૦
- ૫૩ કાયદાનું અજ્ઞાન—એ અજ્ઞાનને. લીધે બહેનો પોતાની
કુંકી દોહત કેવી રીતે ખુએ છે તેની બોધકથા. બ્યાજ ઉપ-
જવવાની જરૂરી માહિતી સાથે. કિં. ૦-૧-૦
- ૫૪ નામ વગરની નવલકથા—કપરા સંજોગોમાં મુકાયેલી
એક પારસી બહેનના અનુભવોની રસિક વાર્તા. ડીટેકટિવ
રસથી ભરપૂર. કિં. ૧-૮-૦
- ૫૫ નારીશિક્ષક—સ્ત્રીઓના રોજોની ચિકિત્સા તથા ઉપ-
ચાર વિશેનું પ્રમાણભૂત પુસ્તક. કિં. ૦-૪-૦
- ૫૬ માસિક ધર્મ—‘અટકવ’ વિશેની ઉપયોગી માહિ-
તીથી ભરેલો નિબંધ. કિં. ૦-૨-૦
- ૫૭ નવા સાથિયા—દિવાળીના દિવસોમાં પોતાનું આંગણું
દીપાવવા માટેના સુંદર અજોડ નમુના આમાં આપ્યા છે.
કિં. ૦-૨-૦
- ૫૮-૫૯ વીર તારા—(બે ભાગમાં) તોડની વીરાંગનાનું
પ્રેરણાક્રમક શરિત્ર. ૫૭૪ ૪૦૦ શ્લોક કામળ. કુલ કિં. ૨-૪-૦
- ૬૦ જાણનાં ગીતો—જાણમાં ગવાતાં ગીતોનો સંગ્રહ
કિં. ૦-૧-૦
- ૬૧ મેકમ ડેમીડા—(નીહિલિસ્ટોના પંજામાં) આ એક રસિક રસિ-
યા વાર્તા છે જેમાં મેકમ ડેમીડા નામની એક સ્ત્રી ધણીજ
હેરત ભરેલાં તેમજ બુદ્ધિ-ચરાતનનાં કામો કરે છે. ૦-૧૨-૦

૧૨ સામાજિક વાતો. ભાગ ૨.—ભેખક શ્રી રમાકાન્ત દિવેદી.
આમાં આપણા આધુનિક સમાજને સ્પર્શતી અને તેનાં જીવન
જીવન દૈનિકાણુ રજુ કરતી રસિક નવલિકાઓ આપેલી છે. ૦-૩-૦

૧૩ ગુણીયલ ગૃહિણી —સારી ગૃહિણી કોણુ ? પોતે ભપકાદાર
સાડી પોશાક પહેરીને ઠેર ઠેર ભાષણો કરતી ફરે તે ? કે પોતે
આત્મભોગ આપીને પોતાનાં અને પોતાની આસપાસનાંઓને
સુખી કરવા પ્રયત્ન કરે તે ? આ પ્રશ્ન સમાજનો સનાતન પ્રશ્ન
છે. તેને વિશે વિચારો જમાડતી આ નાનકડી નવલિકા અરેખર
વાંચવા અને વંચાવવા જેવી છે. ૦-૧-૦

૧૪ સ્ત્રી સ્વાતંત્ર્ય—સ્વતંત્રતાના અંધ ખ્યાલોમાં અથડાતી એક
ધ્રુવતી આખરે ઠોકરો ખામને કેવી રીતે પાછી સાચા માર્ગ
ઉપર આવે છે તેનું આ નવલિકામાં શ્રી રમાકાન્ત દિવેદીએ
સરસ આલેખન કર્યું છે. કિં. ૦-૧-૦

૧૫ દક્ષિણી રાંધણકળા—મહારાષ્ટ્રમાં બનતી રસોઇની વાનીઓ
કેવી રીતે બનાવવી તેનું આ પુસ્તક ગુજરાતમાં વસતી
એક ચતુર દક્ષિણી બહેન લખેલું છે. કિં. ૦-૩-૦

૧૬ સતી જસમા—પતિવ્રતની ખાતર પ્રાણ આપનારી આ
વીર નારીની જીવનકથા મરળ, સાદી ને રસજરતી બાનીમાં
આલેખી છે. કિં. ૦-૬-૦

૧૭ સંસાર દર્શન—સંસારમાં કમલે ને પગલે અનેક મુંઝવતા પ્રશ્નો
આવી પડે છે. આ પ્રશ્નોને જીદી જીદી નજરે ટુંકી ટુંકી વા-
તોમાં નીરખીને વણી લીધા છે. કિં. ૦-૬-૦

- ૬૮ ભૂમિમાતા—આનંદમઠ—વંદેમાતરમ-રાષ્ટ્રોચ્ચીતના હૃદય
સ્થાન ૩૫, નિર્ભેળ દેશભક્તિની અપૂર્વ પ્રેરણા આપતું સ્વ.
સાક્ષર શ્રી બંકીમચંદ્રનું લખેલું આ પુસ્તક એકએક હિંદી
શ્રી પુરૂષે વાંચવા જેવું છે. નવી આવૃત્તિ—કિં. ૧-૦-૦
- ૬૯ બાળવિધવા—બાળવિધવા એ ગુજરાતના હિંદુ સમાજનું
હયામણું પ્રાણી છે. એના પ્રત્યે દરેક સહૃદય માણસ સહા-
નુભૂતિથી ભુજે છે. અને ધણાક સંસ્કારી યુવકો તો તેના
હાથ ઝાલી સુખી કરવાની ધમશ ધરાવે છે. એવી બે બાલિ-
કાઓએ પોતાનો માર્ગ કેવી રીતે કરી લીધો તેનો ચિતાર
આમાં છે. કિં. ૦-૨-૦
- ૭૦ સાચાં સહોદર—સાધુ બહેનનાં પ્રેમની અદ્ભુત ઝાંખી
કરાવતી આ નવલકથા વાંચનાં હૃદયને હલમલાવી નાંખે છે.
૧-૮-૦
- ૭૧ થેપડા અથવા એક પર બીજી ૦-૩-૦

અઠવાડિક સ્ત્રી:શક્તિ

નાં ગ્રાહક થાઓ

વાર્ષિક લવાજમ રૂા. ૫-૦-૦

દર રવિવારે બહાર પડે છે.

સ્ત્રી:શક્તિ ઓફીસ

કેળાપીઠ, સુરત

સૌશક્તિ મંથમાળા વિશે

પ્રશ્નોના ઉદ્દાહરણ.

ભરત ગુંથણુ—વિશે લોકવાણીના તંત્રીજી લખે છે—

આ પુસ્તક ધેર ભરત ગુંથણુ કરતાં અને જ્ઞાનામાં અભ્યાસ કરતાં બહેનોને સારું માર્ગદર્શક થઈ પડે એવું છે. ભરત ગુંથણુની પદ્ધતિ એમાં સમજાવવામાં આવી છે ને એ પદ્ધતિને સાવકું જિત્રો પણ પુષ્કળ આપવામાં આવ્યાં છે...આ 'પ્રકારણ' પુસ્તક મહુ રૂપયાંગી થઈ પડે તેમ છે.

સુખી ઘર—વિશે પ્રસ્થાનના તંત્રીજી લખે છે—

ઓઝોને ગૃહિણી તરીકે સ્વમાન કેળવવાનો, પરકામને દીપાવવાનો, સંસ્કારી થવાનો બોધ મળે તેવું સાદિલ આ પુસ્તકમાં દુકામાં ને મુગમ બાપમાં આપેલું છે.

મદી લાભી—વિશે સાપ્તાહિક મુંબઈ સમાચારના તંત્રીજી લખે છે—

આ નાનકડી પેટ્ટલેટ ઓઝોને ઉદારતાનો બોધપાઠ આપવાનું કાર્ય બહુજ સુંદર રીતે કરી શકે તેમ છે...એની લ્હાણી થવી જોઈએ.

પતિ પ્રણુ છે—વિશે સા. મુંબઈ સમાચારના તંત્રીજી લખે છે—

આ ચોપડી પણ લ્હાણી કરવા જેવી છે. એક દારૂદીવા ધણીની ઓ પોતાના પતિને ખાતર ખૂબ સંકટો સહન કરે છે આખરે તે વશ થાય છે ને પોતાની કુટુંબ છોડે છે. ને બેઠું સુખી થાય છે.

સીશકિત મંથમાળા વિશે

પ્રશંસાના ઉદ્ગારો.

માંદગી અને માવજત—વિશે મુંબાઈ સમાચાર લખે છે—

આપણે સ્ત્રીઓની સ્વતંત્રતા ને સમાનતા વિશે જમે તેવી વાતો કરીએ, છતાં સ્ત્રીઓમાં જે નૈસર્ગિક કળા છે તેને પુરુષો કદિ પહોંચી શકવાના નથી. તેમની એક કળા તે નર્સિંગ છે— દરેકે દરેક સ્ત્રીના હાથમાં આ પુસ્તક મૂકાય તો તેથી તેને જે વિષયનું સાદું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય એ નક્કી છે.

પ્રજાજ્ઞાનના તંત્રીજી લખે છે—

ધરમાં સ્ત્રીને માંદાની માવજતનું જ્ઞાન હોય તે હિંદુ સમાજમાં ખૂબ જરૂરનું છે. એ જોતાં તેમની દૃષ્ટિએ લખાયેલું આ પુસ્તક કિંમતી યજ્ઞ પડશે.

રઝીયા બેગમ—વિશે પુસ્તકાલયના તંત્રીજી લખે છે—

આ પુસ્તકમાં તેરમી સદીની આ સુલતાનાનો સરસ પરિચય અપાયો છે...લેખન સ્ત્રી વખાણવા જેવી છે.

ગૃહવિવેક—વિશે તેઓ લખે છે—

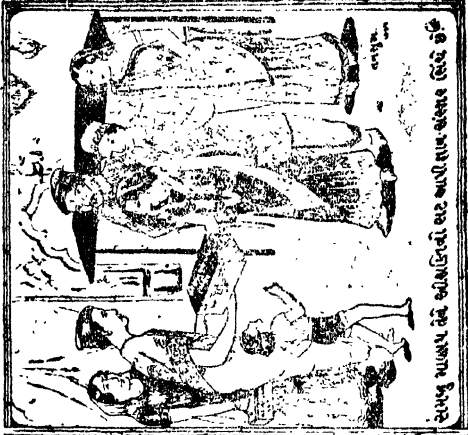
વાતઝો બોધક છે. સ્ત્રીઓ માટે પુસ્તક મઝાનું ને આવકારપાત્ર છે. મહિલા પુસ્તકાલયો જરૂર ખરીદે.

સખીના પત્રો—વિશે લોહાણા હિતેન્દ્રના તંત્રીજી લખે છે—

આ હિપયોગી પત્રમાળાને પુસ્તકનું રૂપ આપી સી સા. મંદિરના સંચાલકોએ વર્તમાન જગતને પોતાની એક ઉજ્જવળ જ્ઞાન આધ્યું છે. આવી પુસ્તકોને વધુ પ્રચાર કરવાની સચ્ચા આશે લેખક તથા પ્રકાશકને અભિનંદન.

દેશબંધુ પ્રેસ—સુરત.

સત્રી સાહિત્ય મંદિર, સુરત.

શા. રૂદાની કિંમતનાં

૭૧ પુસ્તકોનો સટ

શા. રૂર) માં

શ્રીશક્તિ-ત્રંથ માળા

૧ વંદ્યા	૦-૪	૨૬ રાસરજની	૧-૧૨
૨ કાકી	૦-૩	૨૭ જીવનપણટા (વાર્તા)	૦-૪
૩ કાયદામાં સ્ત્રીનું સ્થાન	૦-૩	૨૮ સુખી ઘર (બોધક)	૦-૩
૪ અર્ધાંગના (વાર્તા)	૦-૪	૨૯ ભરત ગુંથણ	૦-૧૦
૫ ગૃહવ્યવસ્થાની વાતો	૦-૬	૩૦ ચાર્યાસીનું ચક્કર	૦-૫
૬ ખાયણાં (લોકગીત)	૦-૫	૩૧ રઝીયા બેગમ	૦-૩
૭ બલિદાન (પ્રેરક વાતો)	૦-૫	૩૨ ગૃહવિવેક	૦-૬
૮ ભવાટવી	૦-૪	૩૩ સખીના પત્રો	૦-૮
૯ મા (વાર્તા)	૦-૪	૩૪ સ્વપ્નનું શાસ્ત્ર	૦-૨
૧૦ જયાના પત્રો	૦-૬	૩૫ સ્ત્રી હૃદય	૦-૩
૧૧ પતિની પસંદગી	૦-૪	૩૬ માતૃપ્રેમ	૦-૪
૧૨ લીલીની આત્મકથા	૦-૩	૩૭ પારસી લગ્ન ગીતો	૦-૬
૧૩ ફાઈ	૦-૪	૩૮ દામ્પત્ય જીવન	૨-૮
૧૪ પારસી વાનીઓ	૦-૬	૩૯ વહેમી પતિ	૦-૩
૧૫ વિધવા (વાર્તા)	૦-૫	૪૦ આરોગ્ય અને સુખ	૦-૬
૧૬ કોને પરણું ? (વાર્તા)	૧-૪	૪૧ સામાજિક વાતો	૦-૫
૧૭ સુઘડતા ને સુંદરતા	૦-૮	૪૨ રમુજ વાતો	૦-૪
૧૮ હાસ્ય કુવારો	૦-૮	૪૩ ભલી ભાલી	૦-૧
૧૯ ભૂતના ભડકા (વાર્તા)	૧-૮	૪૪ પતિ પ્રભુ છે	૦-૧
૨૦ વિષવૃક્ષ	૧-૮	૪૫ માંદગી-માવજત	૦-૪
૨૧ હાસ્ય કલાપ (રમુજ)	૧-૮	૪૬ વાતનું વતેસર	૦-૧
૨૨ દેવી ચાંદ્રાણી	૧-૮	૪૭ ઘરેણાંનો શાખ	૦-૧
૨૩ વીર રોઝા	૧-૦	૪૮ પારસી સતીઓ	૦-૬
૨૪ હાસ્ય ઝરણાં (રમુજ)	૧-૮	૪૯ એકાદશી	૦-૧૧
૨૫ “જરા ચહા મકાને”	૧-૦	૫૦ રાણકદેવી	૦-૧૨

બીજાં પાંચ એકવીસ પુસ્તકો બહાર પડ્યાં છે.

સૂચિપત્ર માટે લખો:—

શ્રી:શક્તિ, કેળાપીઠ, સુરત.

